

Zápasy o sebaúctu v ére zbezvýznamňovania¹

Zuzana Kusá – Simona Konečná – Dominika Orišková²

Sociologický ústav SAV, v. v. i., Bratislava

Struggles for Self-Esteem in an Era of (gradual) Loss of Meaning. Our study follows Alieva' concept of the process of gradual loss of meaning of self (1994) that reflects outcomes of mass job loss and material insecurity during the economic transformation of the 1990s in Slovakia and focuses on the blue collar families' experiences in that period from the pragmatist, interactionist and critical theory perspectives (Goffman, Gecas, Schwalbe, Honneth) on self-esteem and dignity as drawing recognition from others and from personal experiences of self-determination. The analysis of the archived life narratives from that period suggests that the loss of paid work did not automatically trigger the process of devaluing self, as the core of self-esteem and identity of blue-collar workers seems embedded in family life that provided more autonomy and recognition from others than their jobs.

Sociológia 2023, Vol. 55 (No. 1: 76-108)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2023.55.1.3>

Key words: 1990s; life history narratives; self-esteem; blue-collar workers

Úvod

Deväťdesiate roky 20. storočia v postkomunistických krajinách sa skúmajú z rôznych hľadísk: od ekonomických reforiem a reforiem verejnej správy (Buček 2015) cez politické zápasy, formovanie demokratických inštitúcií, identít a voličského správania³ (Bútorová – Gyárfášová 2010; Bílek 2021) po ich zahrnutie do širších analýz vývoja zamestnanosti a nezamestnanosti (Kozák 2020) či sociálnej situácie domácností (Kika – Kollár 2020). Skúmanie individuálneho prežívania daného obdobia bolo v aktuálnom čase zriedkavé a zväčša zamerané na elitných aktérov (Bunčák – Harmádyová 1996, Buček – Malíková 1997).⁴

Jednou z výnimiek u nás bola teoretická štúdia Dilbar Alievy *Zbezvýznamňovanie ľudského života ako generačný problém* (1994). Svojím konceptuálnym rámcom sa vymykala z transformačného diskurzu o prebiehajúcich spoločenských a ekonomických procesoch. Zamerala sa na súvislosti medzi zmenami štrukturálnych podmienok života a individuálnym sebahodnotením

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0120/20 Subjektívne vnímanie environmentálnych hodnôt na Slovensku.

² Kontakt: PhDr. Zuzana Kusá, CSc., Mgr. Simona Konečná, Mgr. Dominika Orišková, Sociologický ústav SAV, v. v. i., Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: zuzana.kusa@savba.sk, simona.konecna@savba.sk, dominika.oriskova@savba.sk

³ Z priestorových dôvodov vynechávame rozsiahlu oblasť dotazníkového zisťovania postojov obyvateľstva k ekonomickej a sociálnej transformácii.

⁴ V širšom pohľade na sociologický výskum to však neplatí. Na individuálne prežívanie tohto obdobia v postkomunistických krajinách bolo zameraných viacero významných výskumov. Napríklad Burawoy a. Verdery (1999), Ost (2019), Humphrey (2002) či Berdahl (1999a, b).

a bola tak súčasťou silnejšieho prúdu sociológie, ktorá sa týmto pojmom a príbuznými pojmami identity či sebaúcty⁵ pokúšala „konceptuálne prepájať život jednotlivca a spoločnosti“ (Snow – Anderson 1987).

Alieva označila ako zbezvýznamňovanie procesy, ktoré mohli spúšťať prebiehajúce ekonomické a sociálne zmeny. Pre mnohých totiž priniesli stratu práce a tým aj ohrozenie životných cieľov, nádejí a významov. V našom príspevku sa chceme vrátiť do tohto obdobia a ukázať analytický prínos *procesuálneho pohľadu* na otázky osobnej sebaúcty a dôstojnosti, ktorý Alieva vo svojej štúdií predstavila a ktorý považujeme aj za cestu ako sa vyhnúť kultúrnej exotizácii, do ktorej niekedy vyúsťuje výskum názorov obyvateľov postkomunistických krajín.

Zároveň chceme preskúmať užitočnosť niektorých ďalších hypotéz o charakteristikách a postupnosti tohto procesu. Materiálovo sa opierame o súbor životopisných rozprávání, ktoré sú dostupné v archíve projektu *Sociálna história chudoby (1995–1997)*. Získané boli od členov robotníckych rodín, ktoré v tom čase postihla strata zamestnania alebo iné okolnosti, ktoré zoslabili ich existenčné bezpečie. Tieto rozprávania sú podľa nášho názoru dobrým základom na ukázanie produktívnosti autorkinej výkladovej schémy.

Naše čítanie štúdie D. Alievy, ako aj skúmanie životopisných rozprávání je rámcované klasickou predstavou o zásadnej *dôležitosti, ktorú má interakcia s druhými ľuďmi pre utváranie a udržanie individuálneho sebahodnotenia*. Prvýkrát ju sformuloval pragmatista William James (1890), na ktorého sa odvoláva aj autorka, ďalej ju rozvíjal Charles H. Cooley (1902) a precizoval Erving Goffman (1959/1999). Na toto východisko nadväzujú ďalší autori, ktorí rozširujú pohľad na súvislosti prežívania pozitívneho sebahodnotenia či naopak, znehodnocovania vlastného života. Viacerí nadväzujú na marxovskú tradíciu, ktorá prežívanie sebaúcty a významu takisto spája *s aktívnym pôsobením človeka* na podmienky, v ktorých žije, *a so zážitkami sebaurčovania*.

Tieto perspektívy, implicitne prítomné aj v autorkinej koncepcii, prioritizujú oblasť práce ako základnú pre sebaaktualizáciu človeka alebo sa venujú všeobecnejším črtám a podmienkam autonómneho konania. Princíp sebaaktualizácie človeka ako jeho sebaurčovania je základom teórie sebaúcty Viktora Gecasa a Michaela Schwalbeho (1983, 1989) a vychádza z neho aj koncepcia troch sfér uznania Axela Honnetha (2004, 2018), ktorá formuluje aj možné napätia a prelínania medzi kritériami hodnotenia a uznania v práve, ekonomickej sfére a v oblasti lásky a priateľstva. Honnethov členitejší pohľad na sféry vytvárania (a strácania) osobného významu si vyžiadala práca so životopisnými rozpráváním a potreba konceptualizovať opisované prežívanie.

⁵ V tejto štúdií používame výrazy seba hodnotenie a sebaúcta viac-menej synonymne a vedomím, že môže byť vhodné rozlišovať proces, v ktorom jednotlivec hodnotí svoje „výsledky“ svojimi očakávaniami a ambíciami, a jeho výsledok (pozri Blatný 2001).

V štúdiu najprv približujeme základné parametre ekonomickej a sociálnej situácie v prvej polovici 90. rokov na Slovensku a v nadväznosti na to materiál životopisných rozprávání, s ktorým pracujeme. V ďalšej časti predstavujeme náš teoretický rámec, v ktorom procesuálny pohľad Alievy na ohrozenie sebaúcty človeka prepájame s koncepciami spomínaných autorov.

Rozprávanie je základným prostriedkom, pomocou ktorého dokážeme reflektovať svoj život (Giddens 1992: 243) a opísať ho ako kontinuitu určitých princípov a záväzkov (Fisher – Rosenthal 1997). Analýza životopisných rozprávání preto vystupuje ako vhodná cesta na hľadanie odpovedí na dve otázky, obe odvodené z procesuálneho prístupu k bezvýznamňovaniu. Prvá sa týka predpokladaného *jadra sebakoncepcie* a očakávania, že spomedzi viacerých životných rol „jedna životná rola je predsa len najvýznamnejším centrom či jadrom osobnej identity“ (1994: 208). Takou by mala byť podľa Alievy pracovná rola a vykonávanie platenej práce.

Bohaté zastúpenie pasáží s témou pracovných činností vykonávaných mimo sféry platenej práce nás viedlo k rozhodnutiu *rozšíriť chápanie práce* o svoj-pomocné činnosti a pôsobenie v rodine (obstarávanie, opatera, starostlivosť). Porovnávanie vykonávaných činností vyvolalo potrebu zohľadniť v analýze rozlišujúcu dôležitosť atribútu *neodcudzenej práce* a prežívania *vlastnej pôsobnosti* či *sebauskutočňovania* (Marx 1977, Gecas – Schwalbe 1983, Gecas 1989, Gerbery 2022).

Druhá otázka sa týkala procesov po strate zárobkovej činnosti a znížení finančného príjmu. Viedla k predpokladu, že nedostatok zdrojov postupne spôsobuje *úpadok aj ďalších oblastí*, v ktorých možno prežívať sebaúctu, a k preskúmvaniu toho, či a ako tomuto úpadku rozprávači a ich rodiny vzdorujú, ako sa so situáciou zmierujú a akú úlohu pri tom *zohrávajú interakcie s inými ľuďmi* a *reflexia vlastnej pôsobnosti, určovania svojho konania*.

Po náčrte nášho postupu predstavíme výsledky analýzy životopisných rozprávání v usporiadaní, ktoré naznačujú výskumné otázky. Tak ako predpokladala Alieva, značný pokles zdrojov, ktorý v danom období postihol ľudí vykonávajúcich menej kvalifikovanú manuálnu prácu, podkopával ich autonómnosť vo viacerých oblastiach života. Na časť situácií, ktoré opakovane prežívali, možno nahliadať aj ako na *sled ohrození ich sebaurčovania a dôstojnosti*.

Naše zistenia ukázali, že žitý svet rodiny vie byť aj po strate zamestnania a znížení príjmu dôležitou hrádzou a priestorom vzdorovania zbezvýznamňovaniu. Túto schopnosť má jednak vďaka uznaniu a podpore, ktorú si najbližší a „najdôležitejší“ iní vedia navzájom poskytovať za starostlivosť a príčinnosť v zabezpečovaní rodiny. Opisy vykonávania domácich zabezpečovacích činností sa tiež spájali so zážitkami autonómnosti a s reflexiou vlastnej

pôsobnosti a schopnosti a prežívaním sebaúcty. Niektoré rozprávaní naopak ukázali, že nedostatok podpory v rodine proces osobného zbezvýznamňovania urýchľuje.

Deväťdesiate roky a svedectvá o jeho prežívaní

Základné parametre ekonomickej a sociálnej situácie na Slovensku v 90. rokoch

Podľa Vladimíra Baláža a ďalších (2007) raná etapa ekonomickej transformácie (1990–1994) bola jedným z najťažších období modernej slovenskej histórie. Československá ekonomická politika vtedy uprednostnila makroekonomickú stabilizáciu a za jej niektoré ciele (zníženie inflácie a nízky rozpočtový deficit) bolo potrebné zaplatiť vysokú cenu, a to najmä na Slovensku. Po odštartovaní transformácie slovenský HDP klesol o 2,6 %, v roku 1991 o 16,2 % (2007: 35).

Prudko rástla nezamestnanosť. V roku 1990 bolo na Slovensku 14 296 nezamestnaných, čo predstavovalo 0,58 % mieru nezamestnanosti. V roku 1991 počet nezamestnaných narástol na 169 058 (7,05 %) a v roku 1994 až na 366 168 a nezamestnanosť prekročila 14 % (MLSAF SR 1995: 8). Podnikom klesal odbyt a „racionalizovali“ zamestnaneckú štruktúru. O prácu prichádzali najmä ľudia v tzv. pomocných profesiách. V roku 1994 ľudia so základným a nižším vzdelaním predstavovali viac ako tretinu (37,9 %) všetkých nezamestnaných, ďalšiu tretinu tvorili ľudia s výučným listom či neúplným stredoškolským vzdelaním (37,6 %). Úbytok pracovných miest postihol najmä priemyselnú výrobu, poľnohospodárstvo a stavebníctvo. Podľa údajov MPSVR SR (1996b) v roku 1995 malo 11 slovenských okresov mieru nezamestnanosti vyššiu ako 20 %. Medzi ne patrili aj okresy, v ktorých mali bydlisko tri rodiny z analyzovaného korpusu: Rimavská Sobota, Komárno a Lučenec (o výbere vzorky viac v časti 1b).

Rozhodnutie o deregulácii cien potravín a spotrebného tovaru viedlo k nárastu spotrebiteľských cien. Ceny potravín v roku 1994 predstavovali 2,465-násobka cien v roku 1989, nepotravinové výrobky 2,957-násobka (MLSAFa 1995: 16). Rast nominálnych miezd a zavedené kompenzačné opatrenia⁶ nestíhali vykryť rast životných nákladov. Pokles reálnych príjmov, ktorý dokladá tabuľka č. 1, viedol k poklesu životnej úrovne.

⁶ Inglot (2008: 222) uvádza dávku vo výške 140 Kčs na domácnosť, ktorá mala byť od roku 1990 vyplácaná tri roky.

Tabuľka č. 1: Vývoj priemernej a reálnej mzdy a index rastu životných nákladov v rokoch 1989 až 1994 (rok 1989 = 100)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Priemerná nominálna mzda	3089	3205	3776	4490	5350	6339
Rast životných nákladov (%)	100	110,6	172,5	191,0	235,1	267,1
Vývoj reálnej mzdy (%)	100	93,9	70,8	76,1	73,7	76,8

Zdroj: MLSAF SR 1995a: s. 18

V najzložitejšej situácii boli ľudia s nízkou mzdou. Minimálna mzda rástla pomaly. Medzi rokmi 1993 až 1995 sa jej výška podľa Petrášovej a Svoreňovej vôbec neupravovala a v hrubom dosahovala sumu 2 450 korún. Od roku 1992 do 2002 sa minimálna mzda zvýšila o necelých 124 %, kým napr. starobné dôchodky vzrástli o 257 %. Dávky sociálnej pomoci boli v tom období stanovené blízko úrovne minimálnej mzdy⁷ (Svoreňová – Petrášová 2005: 130-131). Ťažnosti na vysoké ceny, ktoré sa objavovali takmer vo všetkých rozprávaniach, mali v danom období reálny základ.

Materiál, s ktorým pracujeme: korpus životopisných rozprávání Sociálna história chudoby

Zistenia predstavované v tomto príspevku sú výsledkom analýzy životopisných rozprávání získaných vo výskumnom projekte *Sociálna história chudoby na Slovensku: vzory rodinného správania a reprodukcia chudoby*. Projekt bol riešený v rokoch 1994–1997 a financovaný z prostriedkov VEGA a IWH vo Viedni. Zameraný bol na vyhľadávanie a interviewovanie troch generácií rodín, ktoré pred rokom 1989 nezaznamenali výraznejšiu medzigeneračnú mobilitu, pokiaľ ide o výšku dosiahnutého vzdelania či pozíciu v riadení, a v čase výskumu zažívali stratu zamestnania či pre nízky príjem žiadali o sociálne dávky. Rodiny vyhľadávali⁸ a rozhovory s členmi rodín viedli študenti rôznych odborov Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Na výskum boli s výnimkou okresov Liptovský Mikuláš a Martin vybrané okresy s nadpriemernou nezamestnanosťou.

⁷ Životné minimum pre domácnosť jednotlivca, ktoré bolo v tom čase garantované aj ako sociálna dávka, malo výšku 1980 Sk, teda blízku čistej minimálnej mzde. Pozri <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1991/463/19940901.html>.

⁸ Ochrana osobných údajov nebola v tom čase dôsledná. Časť študentov mohla pri výbere rodín využiť pomoc pracovníkov úradov práce a tamojšie registre poberateľov dávok. Viac pozri v (Kusá 1997).

Tabuľka č. 2: **Miera nezamestnanosti v okresoch⁹ zahrnutých do projektu Sociálna história chudoby v roku 1995 (1Q) v %**

SR	Galanta	Komárno	Levice	Lučenec	Nitra	Liptov. Mikuláš	Martin	Rimav. Sobota	Prešov
14,99	18,66	20,68	19,53	19,30	16,90	10,28	10,51	29,23	17,5

Zdroj: MPSVR SR 1996a

Projekt predpokladal výskumnú účasť troch generácií rodiny. Hoci sa to nepodarilo vždy zaistiť, korpus obsahuje najmä rozprávania členov rodín, ktoré nemali obavy z prezentovania sporných verzii rodinného života alebo vedeli primetť svojich členov k účasti a súladu rozprávania. Ten mohol byť zaistený vynechávaním informácií o konfliktných rodinných záležitostiach. Túto okolnosť berieme na zreteľ pri uvažovaní o možnej generalizácii zistení.

Projekt preberal základné hypotézy a metodiku medzinárodného projektu, ktorého bol voľnou súčasťou.¹⁰ Vďaka použitej technike naratívneho rozhovoru, ktorá využíva tlak kultúrnych foriem vyžadujúcich v rozprávaní objasňovať nadväznosť jednotlivých konaní (Schütze 1988, Breckner 1998), získaný materiál umožňuje klásť aj iné výskumné otázky. Je bohatým zdrojom práve na skúmanie sebahodnotenia a prežívania sebaúcty. Je to preto, že v rozprávaní o svojom živote vždy implicitne či explicitne riešime túto otázku. Zmysluplnosť otázky o osobnom význame a sebaúcte navyše silnie v čase a v situáciách, aké zažívali rozprávači, teda „keď niečo domnelo pevné, usporiadané a stále nahradia pochybnosti a neistota“ (Marcus 1995).

Z korpusu viac ako 60 životopisných rozprávání sme na analýzu vybrali 26 (pozri tabuľka č. 3). Kritériom bolo, aby obsahovali pasáže o osobnom a pracovnom živote konca 80. rokova prvej polovice 90. rokov. Ich rozprávačmi sú zväčša ľudia v ekonomicky aktívnom veku a rodičia dospelých detí, teda zástupcovia strednej generácie (ďalej M). Zo 17 rozprávačov M siedmi pracovali, siedmi boli nezamestnaní a z toho traja mali vážne zdravotné problémy, dve čerpali rodičovský príspevok a jedna rozprávačka bola na plnom invalidnom dôchodku. Štyria z piatich rozprávačov najmladšej generácie (J), Danko, Ján, Jožka a Maroš, boli v čase výskumu zamestnaní a Anka sa práve rozhodla nepokračovať v maturitnom štúdiu odbornej školy a ísť do práce. Z troch rozprávačiek starorodičovskej generácie (S) dve popri dôchodku brigádnicky pracovali. Spomedzi rozprávačov mala maturitu len Jožka. Urobila si ju večerne.

⁹ Z okresov Liptovský Mikuláš a Lučenec sa po reforme v roku 1996 odčlenili okresy Ružomberok a Poltár, do ktorých patrilo bydlisko zúčastnených rodín.

¹⁰ Ide o projekt *The Social History of Poverty in Central Europe from an International Perspective*, ktorého autorkou bola Julia Szalai. Jeho cieľom bolo prispieť „k objasneniu nárastu druhu chudoby v stredoeurópskych krajinách, ktorý priamo nesúvisí so súčasnými problémami prechodu na trhový ekonomiku“ (Szalai 1995).

Rozprávačov bližšie predstavíme pri prvej ukážke z ich rozprávania. Z priestorových dôvodov nevyužijeme materiál zo všetkých rozprávání. Vyberáme tie, ktoré zastupujú určitú opakujúcu sa situáciu, činnosť či okolnosť alebo dopĺňajú obraz o ich variantnosti.

Tabuľka č. 3: **Prehľad životopisných rozprávání zahrnutých do analýzy podľa generačnej príslušnosti a okresu**

	Galanta	Komárno	Levice	Lučenec	Nitra	Lipt. Mikuláš	Martin	Rim. Sobota	Prešov
S	-	Zlatica	-	-	-	Anna	-	Hilda	Mária
M	Izabela Jozef Ivan	Tibor	Erika		Božena Lojzo	Miroslav Anna	Jolana Stano	Peter Lydka Svetlana	Marta Ondrej Júlia
J	-	Jožka	-	Danka Maroš	Ján	Anka	-	-	-

Zdroj: Archív projektu Sociálna história chudoby na Slovensku: vzory rodinného správania a reprodukcia chudoby

Teoretický rámec

Zdroje pozitívneho sebahodnotenia

Dôležitým podnetom upozorňujúcim na medzeru v sociologickom skúmaní slovenskej spoločnosti 90. rokov bol pre nás pojem zbezvýznamňovania, ktorý Alieva použila na označenie procesov, ktoré ohrozujú individuálne sebahodnotenie a vyvolávajú pokusy vzdorovať a uchrániť si pozitívny sebaobraz a dôstojnosť. Zbezvýznamňovanie sa podľa nej prežíva ako „vyprázdňovanie pôvodného významu, ktorý bol príslušnému jednotlivcovi pripisovaný inými jednotlivcami a skupinami“ (1994: 209).

V čase, keď Alieva predstavila koncepciu procesu zbezvýznamňovania, zaznamenával výskum komplexnej témy prežívania osobnej identity, sebaúcty a dôstojnosti rozmach v spoločenských vedách vrátane sociológie.¹¹ Viacerí autori tak ako Alieva (1986) či Gecas (1989) oceňovali ako východisko aktívnu a tvorivú víziu človeka, ktorá bola jadrom amerického pragmatizmu a nadväzne aj symbolického interakcionizmu. Gecas pritom varuje pred zužovaním bohatstva týchto tradícií len na koncepciu zrkadlového ja (Cooley 1902), ktorá v skúmaní sebahodnotenia vedie k pasívnemu a konformistickému modelu človeka. Za najvýznamnejší prínos ku skúmaniu ja ako aktívneho a tvorivého subjektu Gecas považuje Goffmanovo skúmanie spravovania dojmu (1959/1999), ako aj jeho skúmanie straty individuálnej pôsobnosti pacientov

¹¹ Napr. na XIII. svetovom sociologickom kongrese ISA 1994 identita patrila k najfrekvencovanejším slovám v abstraktoch konferenčných príspevkov.

v organizačnom systéme totálnej inštitúcie (1961). V *Azyloch* Goffman ukazuje, ako organizačné praktiky totálnej inštitúcie odoberajú jednotlivcovi vládu nad jeho svetom, zbavujú ho sebaurčovania, autonómie a ďalších znakov, ktoré civilizovaná spoločnosť prisudzuje dospeljej osobe. Odobratie či obmedzenie tejto schopnosti môže podľa Goffmana vyvolať utrpenie jednotlivca a pocit radikálneho poníženia (1961: 48).

Gecas a Schwalbe (1983) zdôrazňujú plodnosť skúmania, ktoré kombinuje pozornosť ku konaniu a zážitkom vlastnej pôsobnosti (efficacy) so zameraním na utváranie sebaobrazu v interakciách s inými. Aj keď je konanie jednotlivca a jeho hodnotenie inými viac či menej prepojené, obe stránky utvárania a udržiavania sebaúcty je podľa nich vhodné analyticky rozlišovať ako jeho dve dimenzie: vonkajšiu a vnútornú. Vonkajšia dimenzia sebaúcty zohľadňuje úlohu *významných druhých* a konaní, ktorých cieľom je urobiť či nepokaziť dojem alebo získať uznanie. Reflexia hodnotení iných už patrí k vnútornej dimenzii sebaúcty. Jadrom vnútornej dimenzie je však prežívanie pôsobnosti, účinnosti vlastného konania. Vnútorná dimenzia sebahodnotenia teda odzrkadľuje to, „či a ako jednotlivec vníma sám seba ako pôvodcu konkrétneho konania“ (Gecas – Schwalbe 1987: 77-78). Predpokladom prežívania vlastnej dôstojnosti sú teda možnosti dosahovať ciele a konať spôsobmi, ktoré si jednotlivci sami určujú.

Uvažovanie o blízkosti medzi prežívaním osobnej dôstojnosti, pozitívnym sebahodnotením a prežívaním vlastnej pôsobnosti a autonómnosti konania, spája viacerých autorov, ktorí významne prispeli k sociologickému uchopeniu podmienok plnohodnotného ľudského života z najvýznamnejších je to napr. koncepcia schopností a spôsobilostí jednotlivca sociálne fungovať ekonóma a sociológa Amartyu Sena (1999) a filozofky Marthy Nusbaum (2016). Tieto princípy, ktoré sú implicitne prítomné aj v koncepcii zbezvýznamňovania, sú východiskom kritickej teórie uznania Axela Honnetha (Honneth 2004, 2012, 2018).

Tému pôsobnosti podľa Gecasa (1989) dobre rozpracovala literatúra vychádzajúca z prác raného Marxa (1844/1971) a zo symbolického interakcionizmu. Marx chápal prirodzenosť človeka ako sebaútváranie prostredníctvom účinného praktického konania. Sebachápanie jednotlivca, jeho ja (self) sa tu vytvára a potvrdzuje prostredníctvom jeho pracovnej činnosti. *Sféru práce*, presnejšie *zárobkovú činnosť* vyzdvihuje spomedzi viacerých životných rol, a teda zdrojov sebaúcty ako jadro sebahodnotenia aj Alieva (tamže: 208).

Gecas venuje väčšiu pozornosť *charakteru práce*, a to z perspektívy Marxovho konceptu odcudzenia. Upozorňuje, že v jadre tohto konceptu je otázka (ne)možnosti prácu ovládať, riadiť. O miere odcudzenia rozhoduje rozsah, v akom má jednotlivec možnosť určovať ciele a postupy práce, riadiť

jej priebeh a spolurozhodovať o jej výsledkoch.¹² Ak je možnosť vlastnej pôsobnosti obmedzená, vykonávaná činnosť je odcudzená od vôle jednotlivca a ten ju potom nevníma ako seba potvrdenie (Gecas 1989: 295 – 296).

Z tradícií marxizmu a amerického pragmatizmu čerpá aj Axel Honneth (2004, 2018). Potreba uznania je podľa neho jednou zo základných ľudských potrieb a podmienkou prežívania spravodlivosti. Možnosť slobodného sebaurčovania človeka v modernej spoločnosti podmieňuje jeho uznaním v troch spoločenských sférach, ktoré sa týkajú nerovnakých stránok bytia osobnosti – v ekonomickej, politicko-právnej a vo svete priateľstva a lásky. V moderných (demokratických) spoločnostiach je právo nevyhnutné pre univerzálne uznanie ľudskej subjektivity, teda pre garantovanie základných práv a slobôd každého jednotlivca, ktoré nie sú viazané na subjektívne schopnosti či vzťahy s blízkymi osobami. Rovnako významné je ekonomicke uznanie priznávané jednotlivcom na základe posudzovania ich výkonu a prínosu. Každá sféra uznania je „regulovaná“ odlišnými normatívnymi kritériami uznania. Tieto kritériá sa sčasti prekrývajú, posilňujú, ale tiež dostávajú do konfliktu, napríklad ekonomický princíp zásluhovosti sa dostáva do sporu s univerzálnosťou sociálnej ochrany a vo sfére rodiny s princípom bezpodmienečnej lásky. Honnethova teória upriamuje našu pozornosť pri skúmaní vzdorovania zbežvýznamňovaniu aj na štruktúrne podmienky uznania, na charakter prerozdeľovania, na stav právnej ochrany a na svet rodiny a zdroje osobného významu, ktorý čerpáme od najbližších osôb.

Alieva dopĺňa uvažovanie o zdrojoch sebaúcty o politický diskurz a spoločenské/ideologické oceňovanie dôležitosti konkrétnej práce. Tvrdí, že „osobnosť sa zvyšuje v svojich vlastných, ako aj cudzích očiach tým, že vie udať prepojenie medzi svojimi individuálnymi aktivitami a uznávanými nadindividuálnymi cieľmi. Čím transcendentnejšie vyznievajú tieto ciele... tým väčší význam dodávajú na ne nasmerovaným rolovým činnostiam jednotlivca“ (s. 207). Vychádzajúc z Lyotarda (1978) tiež predpokladá, že osobitne v situácii, keď je človek podnietený na celoživotné bilancovanie, „môže byť v pokušení urobiť dôležitým svoj osobný naratív pomocou jeho začlenenia do širšieho a spoločensky prijateľnejšieho, veľkého naratívu“ (tamže). Za týmto predpokladom a Lyotardovou tézou o moci veľkého naratívu je implicitne predstava, že dôležití iní, ktorí posudzovali a potvrdzovali osobnú významnosť jednotlivcov, to robili práve z perspektívy veľkého naratívu. Tou perspektívou v intenciách Lyotarda a vo vzťahu k prednovembrovému režimu rozumieme tézu o dejinotvornej úlohe robotníckej triedy, teda politickú ideológiu

¹² Dobrý výklad konceptu odcudzenej práce nedávno pripravil Daniel Gerbery (2020, 2022) a ukázal jeho relevanciu ako silného referenčného rámca empirického výskumu. Pripomeňme tu aj Hirnerovu koncepciu sociálnej kontroly (1973), ktorá vychádza z chápania dejinného procesu emancipácie robotníckej triedy ako prekonávania odcudzenia práce a riadenia spoločnosti.

Ohrozenia sebaúcty – procesuálny pohľad

Alieva vo svojom uvažovaní nadväzuje na tézu Williama Jamesa¹³ o hĺbke zranenia, ktoré nám spôsobuje zneuznanie. Vychádza z predpokladu, že tak, ako sa zložité a mnohvrstevné chápanie seba utvára počas celého života, tak ani strácanie jeho pozitívneho významu nie je jednorazovou udalosťou, ale procesom. Významy jednotlivých životov sa podľa nej ničia postupne, po častiach a aj znehodnotenie i jednej skladobnej zložky ľudskej činnosti môže postupne ohrozovať stabilitu celkového významu ľudského života (s. 210).

Proces zbežvýznamňovania mohli podľa nej v 90. rokoch v masovom meradle spúšťať dve závažné okolnosti. Jednou bola rastúca nezamestnanosť. Strata zamestnania, ako aj inflácia znehodnocujúca pracovné príjmy a úspory spúšťajú „proces zbežvýznamňovania chápania seba či sebaúcty človeka“. Tento proces má podobu napr. „obmedzovania kontaktov s priateľmi, rezignovania na záujmové aktivity a pod. a úpadku aj ďalších oblastí, v ktorých človek postihnutý touto ujmom môže prežívať sebaúctu“ (s. 210).

Autorkinu hypotézu o postupe zbežvýznamňovania do rôznych oblastí života podporuje koncept *korózie pôsobností* (capabilities) Marthy Nussbaum (2016). Nussbaum prežívanie životného zdaru spája s možnosťou slobodne rozhodovať o svojom živote a podmieňuje ho existenciou rozmanitých pôsobností a schopností. Tak ako sú niektoré ľudské schopnosti základné a sú predpokladom rozvoja ďalších schopností, podobne podľa nej existujú *znevýhodnenia*, ktoré jednotlivcom spôsobujú postupné zoslabovanie a zlyhávanie ďalších schopností.

Druhým závažným podnetom klesajúceho sebahodnotenia ľudí, ktorí vykonávali robotnícke povolania, mohlo byť podľa Alievy spochybnenie politického významu pojmu robotnícka trieda a rozpad dejinotvorného naratívu, ktorého bol tento pojem súčasťou (s. 209). S touto hypotézou pracovala aj Daphne Berdahl (1999a), ktorá skúmala život obyvateľov Lipska po zjednotení Nemecka. Podľa jej zistení „pocity nadbytočnosti a finančnej neistoty a tiež identita robotníka vštepovaná 40 rokov štátnou ideológiou a fyzickou prácou prispievali k zmätku a depresii mnohých žien“.¹⁴

Alieva proces zbežvýznamňovania rozdeľuje na dve fázy: fázu vzdorovania a fázu zmierenia sa s novým spoločenským postavením. Vo prvej fáze sa ľudia usilujú udržať svoj sociálny význam v očiach druhých, a to prostredníctvom

¹³ Alieva označuje Jamesa za priekopníka symbolického interakcionizmu (s. 207) sa odvoláva na jeden z prekladov jeho *Psychológie* (1890), v ktorej James, ktorého, ako prvý postuloval, že úsilie o pozitívne sebahodnotenie je základnou charakteristikou ľudskej povahy, a uvažoval o vplyve, ktorý majú na jeho vytváranie iní ľudia.

¹⁴ Zmena režimu nie je v analyzovaných rozprávaniach samostatnou témou, no viacerí rozprávači reflektovali, že tieto udalosti otvorili brány privatizácii a (nerovnako čestnému) podnikaniu. Výrazne napríklad Ivan z Galanty, ktorému sa nepodarilo získať právnu ochranu a obhájiť si svoje bývanie v družstevnej bytovke. Opis toho, ako na intrigy a kontakty miestneho podnikavca doplatil aj stratou zamestnania, končí slovami: ... *nezná revolúcia je len pre niektorých dobrá!... Podvodníkov, pre takých, ktorí... sú šikovní. Cestní to majú ťažké!*

rôznych produktívnych a neproduktívnych praktík. K *produktívnym praktikám* zaraďuje pokusy získať dodatočné príjmy, potrebné úpravy reálneho chodu každodenného života a tiež *nostalgické návraty do minulosti* a čerpanie sebaúcty z toho, čo rozprávači v živote dosiahli. K *neproduktívnym formám* vzdorovania patria rôzne deštruktívne činnosti a sublimované formy existencie vrátane fabulácie minulých zásluh.

Po vyčerpaní všetkých možností vzdorovať nastupuje *fáza prijatia* nechcenej straty. V postojovej a svetonázorovej rovine sa zmierenie prejavuje ako *fatalizmus* a vedomá rezignácia, ktorá sa prejavuje *asketizáciou* životného spôsobu, teda redukciami materiálnych potrieb a spoločenských stykov, a *fatalizáciou vedomia* (s. 213-215).

Alieva uzaviera analýzu procesu zbežvýznamňovania tvrdením, že ani „najvynaliezavejšie praktiky vyrovnávania sa s významovou depriváciou nedokážu kompenzovať straty na spoločenskom uznaní, ak sa obmedzujú len na priestor súkromného života“. Spoločenskú významnosť získavajú „najmä vtedy, ak tí, čo sú vystavení rovnakým životným problémom, pri ich riešení nedávajú prednosť individuálnym, ale skupinovým metódam. Potom statusový pád či významová strata prestávajú byť súkromným problémom jednotlivca, ale sa stávajú predmetom kolektívnej starosti, úvahy, ventilovania a vyriešenia“ (tamže: 214).

Implikácie teoretického rámca na analýzu rozprávania a predstavenie postupu
Predpokladali sme, že rodiny, ktoré sa zapojili do výskumu *Sociálna história chudoby na Slovensku*, sa v danom čase nachádzali vo fáze vzdorovania zbežvýznamňovaniu a rozprávania ich členov tak umožnia skúmať spôsoby, akými obraňovali svoju sebaúctu a sebaúctu blízkych. Aj samotné životopisné rozprávanie môžeme v súlade s koncepciou Alievy chápať ako využitú príležitosť *vzdorovať strate významov*, ktorú im ponúkli výskumníci. Potencia životopisných rozprávania ako základného spôsobu, akým ľudia konštruujú a chápu svoju osobnú identitu a identitu druhých (Giddens 1992: 243) sa dnes všeobecne uznáva.

Pri analýze rozprávania sme vychádzali z goffmanovskej premisy, že účastníkom interakcie, nech je predmetne akokoľvek zameraná, vždy ide aj o udržanie tváre (Goffman 1999). Predpokladali sme preto, že rozprávajúcim záležalo na sebaúcte a do rozprávania zahrnuli najmä životné situácie a konania, ktoré ju mohli posilňovať.

Zamerali sme sa na pasáže rozprávania, ktoré obsahovali konkrétne opisy osobného pracovného a rodinného života po roku 1989. Skoršie životné epizódy sme do analýzy zahrnuli len v prípade, ak sa k nim rozprávači vrátili, aby porovnávali „vtedy a teraz“. Zamerali sme sa na úseky, v ktorých rozprávajú o svojom konaní a interakciách s inými osobami, ako aj na pasáže,

v ktorých hovoria o cieľoch svojich snažení, zdôvodňujú svoje rozhodnutia a konania.

Pri každom rozprávaní sme vypracovali jeho zostručnenú verziu (tzv. profil) s viac či menej rozsiahlejšími citáciami, ktoré sa týkali našich výskumných otázok. Tie potom boli predmetom porovnávania a detailnejšej analýzy. Citácie sa týkali najmä:

- a) rozprávania o pracovných činnostiach v zamestnaní, v domácnosti alebo v rámci širšieho spoločenstva a rozprávania o hospodárení s financiami (hypotéza o centrálnosti pracovnej činnosti pri sebahodnotení, dimenzia účinnosti),
- b) rozprávania o interakciách s druhými ľuďmi (interakčná dimenzia sebahodnotenia),
- c) opisy následnosti konaní či situácií (hypotéza o slede strát významu).

Zaujímalo nás, či uvádzané ciele a zdôvodnenia konaní majú (v nejakom zmysle) nadindividuálny charakter. Súčasťou našej analýzy sú aj úseky rozprávania o veciach, ktoré mohli posilňovať pozitívne sebahodnotenie rozprávača. Pozornosť sme teda nezúžili len na skúmanie prežívaného ohrozenia sebaúcty, či už vlastného, alebo ujmy blízkej osoby. Taký postup a ignorovanie nepotvrdzujúcich príkladov by nebol v poriadku metodologicky a neumožňoval by preskúmanie fázy vzdorovania.

Zdroje sebaúcty, poníženia a zbezvýznamňovania – analýza

V tejto časti predstavíme výsledky nášho skúmania toho, ako rodiny, ktoré sa v troch generáciách živilí manuálnou prácou, ktorá bola dlhé roky samozrejým a dostupným zdrojom živobytia, prežívali zneistenie ekonomických základov života a vzdorovali strate pozitívneho sebahodnotenia.

Najprv sa zameriame na teoretický predpoklad platenej práce ako priestoru sebauskutočňovania a jadra pozitívneho sebahodnotenia. Pri preskúmaní tohto predpokladu vychádzame z Gecasovho a Schwalbeho dôrazu na zážitky pôsobnosti a usmerňovania činnosti ako určujúce pre vnútornú dimenziu sebaúcty.

Práca ako sebauskutočňovanie

Väčšina rozprávačov nastúpila do práce hneď po skončení základnej školy alebo po absolvovaní učebného odboru strednej školy. Spoločným znakom bola snaha čo najskôr získať platenú prácu.

Tiborovi (M) po skončení učňovky v podniku ponúkli dokončiť si maturitné vzdelanie. Odmietol to, pretože dva roky by robil za nízky plat a *doma peňazí nebolo* – jeho rodina biedila pre otcov alkoholizmus.

Marta (M) o svojej budúcnosti *nemala veľké ideály*, pretože videla, že *ocov príjem je len jeden a bolo treba stavať dom, dostavať ho, urobiť niečo na tom pozemku...* Platená práca bola pre ňu tak ako pre ostatných cestou k osobnej nezávislosti: *Ja môžem povedať, že som si (doma) dosť odrobila, a asi aj toto bolo hlavnou príčinou, že som sa snažila čím skôr odísť z domu, založiť si vlastnú rodinu a budem robiť, budem ROBIŤ PRE NÁS.*¹⁵

Rozprávači, ktorí pokračovali v štúdiu na strednej škole, si nevyberali učebný odbor. Prispôbili sa tomu, čo sa im odporúčalo (pre priestorovú dostupnosť alebo s ohľadom na ich školské výsledky). Táto okolnosť do istej miery predznamovala ich možnosti sebanaplnenia v platenom zamestnaní.

Jožkine, Marošove a Stanove zážitky sebarealizácie v práci sú skôr výnimočné. Jožka sa po neprijatí na strednú pedagogickú školu prihlásila na prvý učebný odbor na zozname. Učila sa však výborne. Zaujala ju ekonomika. Neskôr si večerne urobila maturitu na ekonomickej škole a dnes robí účtovníctvo pre viacerých drobných podnikateľov. Hovorí, že ju práca teší, lebo má rada jasné pravidlá, a učí sa rada, preto jej nevaďí, že sa často menia predpisy. Prácu si dokáže dobre zorganizovať a pri rôznych termínovaných uzávierkach sa nedostáva do stresov. Nad svojou prácou má teda značnú kontrolu, je výrazom jej pôsobnosti či sebaurčovania.

Maroš má za sebou protestne prežité dospievanie, nedokončenú učňovskú školu, drsné zážitky z povinnej vojenskej a civilnej služby v sklárni. Popri rôznych dočasných prácach sa intenzívne venoval svojmu koníčku – posilňovaniu a kulturistike: *... čo výplata, to išlo len na časopisy, a mama moja, chudera, už bola z toho hotová načisto, že či mi dajako nešibe alebo čo, že len časopisy, ani jesť – nič, lebo by som bol schopný nejest' celý deň, len aby som mohol čítať časopisy o kulturistike... Tak stal sa zo mňa taký menší tréner dedinový, no a chlapi ma mali radi... navzájom sme si pomáhali furt.*

Nový majiteľ posilňovne, ktorú Maroš s kamarátom vybuďovali, ho v nej po absolvovaní pomerne náročných skúšok zamestnal ako certifikovaného trénera. Marošovi sa teda podarilo premeniť záľubu na povolanie. Plat má síce nízky, ale vykonávaná práca je jeho slobodným projektom a sebarealizáciou.

Stano je vyučený vodoinštalatér. O práci nerozpráva obširne a s pasiou ako Jožka a Maroš, no o svojich pracovných zručnostiach hovorí sebavedome.¹⁶ Jeho podnik obmedzuje výrobu, no on nepochybuje, že si nájde prácu „do dvoch dní“: *Voda, kúrenie, plyn, električka, to sú ako moje obory, hej, aj toho sušiarenskeho majstra... aj, povedané, nejakého stavebného technika, to by som tiež dokázal, hoci nie som na to vyučený, lebo s plánmi som robil, s kresbami*

¹⁵ Slová písané veľkými písmenami rozprávač vyslovoval zvýšeným hlasom a dôrazom.

¹⁶ Sebavedomie je zreteľné aj v tom, ako doplnil svoju odmietavú odpoveď na otázku, či sa zaujíma o politiku. Stano dodáva, že on aj za bývalého režimu, aj teraz a každému – *či bol komunista alebo nekomunista, veriaci alebo neveriaci* – hovoril, čo si myslí, a *vždy som dosiahol to svoje, čo som ja chcel.*

som robil, chalupu som kreslil, stavebného dozora som robil, celé stavby poznám, všetko stavenie. Aj murára, aj tesára, všetko možné.

Vyzdvihovanie vlastnej spôsobilosti a vedomie hodnoty, ktorú majú jeho schopnosti pre zamestnávateľov, môže, no nemusí byť identické so zážitkami sebaurčovania a vlastnej pôsobnosti, ktoré človeku môže poskytovať práca. Oceňovanie technickej spôsobilosti a plnenia povinností zamestnávateľmi je tiež zdrojom pozitívneho sebahodnotenia.¹⁷

Skúsenosťou väčšiny rozprávačov je namáhavá práca, ktorej tempo a organizovanie neurčovali sami. Možno aj preto rozprávania o platenej práci, najmä tej, ktorú rozprávači vykonávali v minulosti, nie sú rozsiahle a obmedzujú sa na *pozitívne hodnotenia od iných ľudí*. Lojzo, otec mnohodetnej rodiny z Nitry, pracoval až do privatizácie podniku roky ako šofér pri rannej rozvážke mlieka. Dokázal zarobiť, aby uživil ženu a osem detí *bez toho, aby od niekoho niečo potreboval*. Jeho žena s uznaním hovorí o jeho náročnom pracovnom režime. *Došiel domov, chudák, navečeral sa, to mal aj obed, aj večeru. Okúpať sa išiel, si ľahnúť išiel spať a o pol dvanástej znovu vstával do zamestnania.*

To, že rozprávači či ich blízki ťažkú prácu, ktorá bola zdrojom živobytia, *vydržali*, je zrejme zdrojom ich sebaúcty a oceňovania od druhých. Hilda hovorí hrdo a smutne, že po rozvode s násilníckym manželom, ktorý na deti riadne neprispieval, celé roky robila *ako stroj*. Popri práci výhybkárky na železnici chodila na najrôznejšie brigády. Pracovala bezchybne a za prácu získala veľa vyznamenaní a diplomov. Ich hodnotu však posudzuje podľa prínosu k zabezpečeniu rodiny.

Danka po skončení elektrotechnického učilišťa (1991) najprv nastúpila na verejnoprospešné práce, neskôr prevádzkovala (stratové) pohostinstvo v malej obci. Už druhý rok pracuje v miestnom sklárskom podniku pri páse ako odnášačka. Pracovné úkony opisuje veľmi podrobne. Musí sa podriaďovať pohybu pásu, byť neustále v strehu a dvíhať ťažké palety s výrobkami. Jej práca je v prvom rade *prostriedkom* na uspokojenie potrieb mimo nej a môžeme ju charakterizovať ako odcudzenú (Gerbery 2022: 96), no Danka sa nestázuje na nedostatok sebarealizácie. Trápi ju, že jej namáhavá a v nezdravom prostredí vykonávaná práca je nedostatočne zaplatená¹⁸ a musia *obracat' každý peniaz*.

Izabela pred rokmi pracovala v Dimitrovke, po obmedzení výroby bola dlhší čas nezamestnaná. Musí pracovať, lebo domácnosť má dlhy, hoci by radšej bola doma a venovala sa najmladšej dcére. Fyzicky náročnú prácu na

¹⁷ Jolana hovorí, zdá sa, s hrdosťou, že ju v podniku, kde pracovala ako upratovačka, po skončení každej rodičovskej dovolenky zobrali späť: *Len mňa si stále nechávali. Ja som im porobila, čo chceli, a to tie mladé len chytré porobiť a ujsť domov. So mnou boli spokojní, stále.*

¹⁸ Danka sa sťažuje, že príplatky za prácu s olovom dostávajú len tí, čo pracujú pri peci, a *pritom olovo dýcha celý Poltár*.

údržbe zelene, ktorú musí vykonávať v každom počasi, dostala po výstupe na úrade práce. *Ja som sa tam už potom rozkričala, už mi zožehnajte voláku robotu, lebo ja som neni tu ochotná chodiť jak žebráčka či sa ukázat', či som neskapala od hladu. Já som nikoho nezabila, nikomu som v živote nespravila zle!* Hlásenie sa na úrade práce vníma ako ponižovanie tých, ktorí *pocitvo odpracovali tol'ké roky*.¹⁹

Práca ako nutnosť pretrpieť

Namáhavá fyzická práca – znášanie driny a nedostatku autonómie v práci – nebola pre rozprávačov novou skúsenosťou. Novým problémom pre tých, ktorí si museli hľadať prácu, boli pokusy zamestnávateľov diktovať nesplniteľné či neprijateľné podmienky a porušovať uzavretú zmluvu či dokonca Zákonník práce. O takýchto situáciách rozprával Lojzo, ktorý po privatizácii podniku stratil prácu, rovnako jeho nevlastný syn Ján a tiež Ivan.

Ján po návrate z vojenčiny robil len brigádnicke na stavbe: *Robili sme od rána od siedmej, dokedy bolo vidieť. Do deviatej. Do desiatej. Do jedenástej. Ešte (šéf) rozmýšľal, že dá halogénové svetlo a že budeme aj nočné robiť. No a to sa už nedalo vydržať, to bola psychicky namáhavá a aj fyzicky namáhavá práca. Lebo robili sme tam s porothermom, s vápnom. Predstavte si, keď bola v lete tridsaťpäťstupňová horúčava, zavreli vás do takej búdky a mali ste pripravovať ten pripravok, vápno, cement, sekaný laminát a také. Mohli ste mať kuklu, oblek akýkoľvek. To sa vám dostalo všade, nohy som mal vyžraté od toho vápna. Všetko. Na obedňajšiu prestávku sme mali pol hodiny. Do najbližšej jedálne bolo pätnásť minút...*

Ivan pracoval ako šofér autobusu. *Pre intrigy záujemcu o jeho byt musel z podniku odísť dohodou. Nemal nárok na dávky v nezamestnanosti a jeho domácnosť mala pôžičky a žiadne úspory. Uchádzal sa o prácu vodiča diaľkových liniek v súkromnej spoločnosti, no firma určila podmienky, ktoré nedokázal splniť: zložiť 50-tisícovú kauciu pre prípad zavinenia nehody a polovicu skúšobnej lehoty odpracovať zadarmo.*

Po opise pracovných podmienok, ktoré diktovala asymetria moci zamestnávateľa, sa rozprávači zväčša vrátili ku kritike nedostatočnej výšky mzdy. Tá bola dôvodom prežívaného pocitu zneuznania: *Nikto si robotu necení alebo neváži. A nie sú schopní to zaplatiť!* (Ivan) Namáhavá, rutinná a zdraviu škodlivá práca nebola novinkou. Rozprávači strednej a staršej generácie takúto

¹⁹ Aj podľa Hildy sú návštevy *sociálky*, inštitúcie spojené za prednovembrového režimu so starostlivosťou a dohľadom nad osobami po výkone trestu, ponižovaním tých, čo *pocitvo* pracovali. Hilda hovorí o nezamestnanom synovi Petrovi: *Tak ja len takto poviem, že... robiť nevládze a nevypíšu ho na celý invalid... Neuznani sú... Lebo keby nebol pracoval, viete, kebyže darebák bol, dakde sa ponevieral, tak si nezaslúži. Ale on pracoval pri železnici ako posunovač!* Peter sa výskumníčke priznal, že mu neuznali nárok na plný invalidný dôchodok z dôvodu, že „neodôvodnene prerušil liečbu“. Ušiel totiž z nemocnice, lebo nevedel znieť, aby mladá sestrička pod neho podkladala misu. Doplatil tak na snahu zabrániť premene na objekt manipulovania a tým na stratu významu ľudského subjektu.

prácu vykonávali aj v minulosti a s vedomím, že je ju *nutné pretrpieť* v záujme samostatného života.

Júlia, vyučená krajčírka, pracovala (aj pre zdravotné problémy svoje a svojich dcér) ako upratovačka. Vie, že drina patrí k životu, a keď si ťažká na prácu, dáva pozor, aby si výskumníčka nemyslela, že sa jej nechce pracovať: *Čo z toho, že teraz človek drie, teraz skutočne prídeš z roboty, taký zodraný, že sa nevládžeš, no a za tieto peniaze nič nekúpiš, hej? No. Ja nechcem sa ti (...) ja mám rada i robotu, všetko, len... Nenadávam na svoju robotu, ale na to všetko, čo je von – tie obchody a toto všetko. Tak to prehánajú, tak!*

Mzda teda bola pre rozprávačov existenčne základnou, najdôležitejšou, a preto najviac kritizovanou črtou práce.²⁰ Na asymetriu výšky príjmu a rastúcich životných nákladov poukazujú takmer všetci rozprávači.

Danka a Maroš žijú v dvojizbovom byte (získali ho vďaka výmene bytu Dankiných rodičov). Obaja pracujú, deti zatiaľ neplánujú. Danka opisuje hospodárenie ich domácnosti, prepočítava príjmy a výdavky a vychádza jej, že získať chýbajúce vybavenie bytu im bude dlho trvať: *Bo keď všetko posplácam, tak mi zo sedem a pol tisíc zostane štyritisíc na mesiac... Alebo štyri a pol, a čo to je!! Aký je to zárobok? Nič. Absolútne nič, to do kuchyne na jeden deň sto korún, to je aj málo ... naozaj za jeden deň sto korún... treba do kuchyne. Tak na tridsať dní treba tritisíc korún. A z tých tisíc päťsto korún sa chce človek aj obliecť. To je nemožné... Zrušila som teraz poisťku, tak bude práčka možno. A tak zasa o ďalších šesť rokov mi vyjde ďalšia poisťka, tak o šesť rokov si možnože kúpim spálňu... No hrozne by som chcela telefón. To je tiež nad moje sily... do štyroch tisíc stojí telefón. Takže to nehrozí...*

Rodina ako priestor prežívania autonómnosti

Koncepcie zdôrazňujúce súvislosť medzi sebahodnotením a zážitkami autonómneho konania sú pre náš rozbor dôležité. Scitlivujú uvažovanie o skúsenostiach rozprávačov a pomohli nám porozumieť, prečo niektorí rozprávači (Danka, Ivan, Maroš, Júlia, Stano) pri spomínaní na detstvo veľmi podrobne a priam s radosťou a chuťou opisovali svoje konania, ktoré by sme mohli označiť za výčiny, darebáctva či živánstva²¹ a ktoré z dospelého (normatívneho) pohľadu minimálne neslúžia ich aktérom ku cti. Detstvo rozprávačov síce nepatrí k obdobiu, na ktoré sme sa zameriavali, no nostalgické či pôžitkárske spomínanie na „nechvályhodné činy“ naznačovalo radosť z imaginárneho návratu do čias, keď zažívali uplatňovanie slobodnej vôle v oveľa väčšom rozsahu (podobné dôvody nostalgie identifikovala aj Berdahl (1999a, b).

²⁰ Priorizovanie výšky mzdy pretrváva. Výskumy európskych hodnôt potvrdzujú, že platové podmienky sú na Slovensku naďalej najdôležitejším atribútom vykonávanej práce (Búzik 2019).

²¹ Nárečový výraz *živáň*, ktorý použila Júlia, označuje dieťa aj zbojníka, čím jedinečne spája „svojoľnosť“ či slobodnú vôľu so statusom byť živý.

V životopisných rozprávaniach je však nemálo pasáží týkajúcich sa dospelého života, v ktorých sa hovorí o prežívanej autonómnosti rozhodovania a konania. Rozprávači v nich obvykle hovoria o tom, čo všetko oni alebo ich rodinní príslušníci robia a zvládajú, aby zabezpečili svojich blízkych.²² Porovnanie charakteristík práce v platenom zamestnaní a domácich zabezpečovacích činností ukazuje pomerne výrazné rozdiely. Kým platená práca väčšiny rozprávačov bola vo väčšine aspektov *určovaná niekým iným*, pri činnostiach, ktorými dopĺňali či kompenzovali nízky príjem zo zamestnania, *iniciatíva* vychádzala od nich samých a ich rozhodovanie *kedy, čo a ako* je oveľa viditeľnejšie. Tieto činnosti okrem zážitku *sebaurčovania* a ekonomického efektu zároveň vyvolávali pozitívny ohlas od významných druhých.

Rozprávači okrem vykonávanej fyzickej práce – časté sú práce na záhumienku, v záhrade rodičov či svokrovcov, ktoré prinášajú naturálne príjmy (Jozef, Maroš, Peter) – a odhodlania *pracovať ako stroj* (Hilda) opisujú rozmanité zručnosti a schopnosti. Annina mama Tonka (S) veľmi vynikala zručnosťami, ktoré do domácnosti prinášali príjem a zároveň prinášali uznanie od širšieho spoločenstva. Mala len základnú školu a ako 15-ročná nastúpila do miestnych papierní. Po vydaji a narodení detí sa už do podniku nevrátila, ale venovala sa pečeniu a vareniu: *bola dobrá kuchárka, pedantná, tak ju volali skoro na každú svadbu*. Z príkladov, ktoré uvádza jej rovesníčka, krstná mama Anna, vyplýva, že ľudia si cenili aj jej organizačné schopnosti, lebo vedela odhadnúť a riešiť situačne vzniknuté potreby na akciách s veľkým počtom ľudí. Okrem toho Tonka dokázala *hocičo, hocičo, čo chytila, a šiť, a veď tá vedela šiť, keby si ty vedela, tá všetko na tie deti poslala, na periny, košele, všetko, všetko*. Aj Júlia a Božka sa chvália, že vďaka svojim zručnostiam pekne obliekajú deti. Júlii veľmi záleží, aby na dcérach nebolo vidieť, že doma chýbajú peniaze: *Nemajú módne výstrelky, nemajú neviem aké tisícové veci, ako sú druhé zvyknuté mať, ale vždy majú čisté, vypraté, vyžehlené a by som povedala, že majú aj tak dosť také moderné veci*. Božka, ktorá vedela za noc upliesť dieťaťu sveter, hovorí, že veci, ktoré deťom ušila a uplietla, obdivovali aj ich spolužiaci a učitelia: *Vždy v škole vyprávali, že či sme milionári alebo čo. Že tak chodili poobliekani*.

Rozprávači vyzdvihujú ako významnú súčasť pozitívneho obrazu seba aj *schopnosť rozumne narábať s financiami a niečo ušetriť*. Stredná a staršia generácia si pamätá, že aj za bývalého režimu, teda v období stabilných cien, museli s peniazmi nakladať uvažlivo: Mária (S) sa chváli: *Ja som si nikdy*

²² Najmä seniorská a stredná generácia žijúca na vidieku spomínala početné svojpomocné činnosti, ktorými v predchádzajúcich desaťročiach kompenzovala nízke príjmy a získala zdroje na zabezpečenie vlastného bývania. Aj keď sa získanie samostatného bývania udialo pred obdobím, na ktoré sa zameriavame, dom či byt zostáva materiálным dôkazom pracovitosti, šetrnosti a organizačných schopností rozprávačov, ktorého význam sa neznehodnocuje, teda povedané s Gecasom a Schwalbem, je transsituačnou charakteristikou identity (1983: 78/79).

nepožičala. Môj si rád vypil, lenže ja som si nikdy peniaze nepožičala... už vtedy som tak chodila maľovať a vtedy až sedemtisíc som zarobila. Ja som nikdy, čo sa toho týka, ja som si nikdy nepožičala peniaze. Ja som ešte druhým ľuďom požičala.

Júliina rodina žila viac ako desať rokov len z nízkeho platu muža traktoristu a naturálií z rodičovských záhumienkov. Peniaze si nepožičiavali, ale vďaka dômyselne zostavenému skromnému jedálničku, ktorý Júlia rozsiahle približuje, časom ušetrila na farebný televízor a videoprehrávač. Na svoj výkon je hrdá a veľmi ho oceňujú aj jej tri dcéry. Pri posudzovaní žiadosti o sociálne dávky bol však dôvodom zamietnutia nároku:

Boli u nás a pozerali všetko a povedali, že sme nadštandard, že si žijeme ako nadštandard, takže nemôžeme dostať sociálne. Lebo my sme na túto dobu nadštandardná (ironicky) domácnosť. Tak neviem, čo máme také nadštandardné, vieš, ale tak nám prišlo na papieri, no, tak je... Ja som rada, že aspoň na papieri sme takí, vieš, nadštandardní (ironicky), keď už sme v skutočnosti, že akurát vyjdeme od výplaty k výplate.

Zvyk (šetriť, kde sa dá) a normy (skromnosť) sa nezmenili, no pokles príjmov a rast cien znížil ich účinnosť. Požičiavanie si peňazí sa stále vníma ako hanba, aj keď ide o pomoc v rodine. Izabelina rodina počas jej nezamestnanosti prežívala ako tak vďaka Jozefovým rodičom. Obaja sú na dôchodku, ale pomáhali im produktmi zo záhradky a finančne. Izabela sa k dlhu zahanbene priznávala (podľa prepisu svokrovci boli prítomní počas jej rozprávania), zahanbene ospravedlňovala: *Som dlžná tu babke, prisámbohu poviem, tu som už dlžná koľko peňazí, neviem sa im doplatiť! Už teraz by som im to chcela vrátiť, no neviem ako! Bo keď im to vrátim, tak deti mi dva mesiace nebudú jesť, alebo mesiac. Tak celý mesiac nebudú jesť?! A nezaplatím nájomné? To som v živote nespravila!*

Rodina ako sféra uznania od druhých

V predchádzajúcej časti sme ako príklady uvádzali zväčša domáce práce rôzneho druhu, ktoré sú súčasťou hospodárenia domácnosti a posudzujú sa podľa výkonových kritérií ekonomickej sféry. Zároveň sa nimi vyjadruje starostlivosť o najbližších, teda ich môžeme chápať a aj sa často chápu ako výraz uznania láskou. Tento *dvojitý význam domácich prác* môže byť, ako naznačujú rozprávania, osobitne účinný pri vzdorovaní zbežvýmnamňovaniu roly živiteľa rodiny.

Láska ako starostlivosť o blízkych mala veľmi často podobu činností zacielených na ich materiálne a fyzické bezpečie. Hilda si k niekdajšej práci na železnici priberala ďalšie práce, aby uživila deti. V čase výskumu bola na dôchodku, a hoci tvrdila, že má peknú penziu, privyrábala si upratovaním:

Budem tu sedieť alebo to robiť – to je mne jedno (smiech). A tak prirobím si. Tak, vládať vládzem ešte. Ďalšou alebo hlavnou pohnútkou je biedenie jej vnukov. Syn po dvoch infarktoch poberá len polovičný invalidný dôchodok a jeho manželka nepracuje: ... aj do školy koľkokrát idú – a veru nič si nevedia zobrať, lebo nemajú čo. Prídu tam, celý deň tam sedia lačné. Takže toto ma najviacej bolí. Keď dačo zarobím, lebo aj šijem, aj všetko možné robím... už len im dám, lebo potrebujú veľmi. Uverte, že tá podpora, čo dostanú, je na také veľké deti málo. Sú to chlapci, keď sa im kúpia topánky, už o mesiac topánky sú preč... a sedemsto-osemsto korún, takže to je strašné...

Významnými druhými rozprávačov boli zväčša najbližšie osoby. Zdá sa, že v ich oceňovaní zabezpečovacích činností bolo *skôr druhoradé*, či išlo o riadne zamestnanie, neformálnu brigádu či o svojpomoc v rodine, či susedstve. Uznanie od členov rodiny za starostlivosť pomáhalo udržiavať sebaúctu aj tým, ktorí boli bez práce.

Nezamestnaný Lojzo sa stará o domácnosť a chorú ženu Božku. Tá jeho situáciu pokladá za nespravodlivosť: *Dvadsať rokov robil vodiča z povolania. A v živote sa neflákal. Ja myslím, keď má sedemstopäťdesiat tisíc kilometrov najazdených, tak má. OZAJ JE TO...* Za jeho situáciu viní zamestnávateľov, ktorí nemajú záujem o starších pracovníkov: *Všade len do tridsať, do štyridsať rokov. A už ten nad štyridsať rokov, nad päťdesiat rokov nemá právo žiť? A zamestnať sa?*²³

Významovo hybridnou kategóriou domácej práce je aj starostlivosť o deti. Rozprávači (podobne ako o obstaraní bývania) hovoria o výsledkoch výchovy detí ako o svojom zdare a diele. Mária priznáva, že svoje deti *naháňala* do práce. Nebola však na ne hrubá. Hrdí sa, že jej láskavé spôsoby oceňujú nielen deti, ale aj ich partneri: *... ja nemám zlé deti... niežeby som ich chválila, nie, ale ešte aj môj zať povie, že moja svokra lepšia jak moja mamka. A Julka mi tiež tak povedala: Ja mám svokru ešte lepšiu jak mamu. Tak... tiež som nikdy tak nenadávala, že ten taký alebo to, to u nás nebolo.*

Božka má osem detí a o výsledku ich výchovy hovorí: *Niežeby sa chválila, lebo čo. No. Nenaháňala ich polícia, nenaháňal ich nikto. Museli sa učiť skromnosti, skromne boli vychovaní. A teraz sa mi to, naopak, vracia, že všetko deti mi pomáhajú, čo som ja do nich dala. Teraz, keď som chorá, všetko mi to vracajú späť. Zaujímajú sa, ako sa mám. Pomáhajú mi. Všetky deti mi pomôžu. Dôjdu. Povedia: Mama, ty nerob nič. Keď idú aj sviatky: My to porobíme, pomôžeme.*

Schopnosť *dodržať raz dané morálne záväzky* napriek neľahkým podmienkam je ďalšou pozitívne hodnotenou črtou. Stano a Lojzo sa tešia uznaniu

²³ O slabosti vtedajšej právnej ochrany svedčí aj to, že v 90. rokoch zamestnávateľia mohli v inzerátoch uvádzať vek ako kvalifikačnú podmienku na prijatie do práce.

členov rodiny aj za vytrvanie v sľube postarať sa o „cudzíe deti“.²⁴ Stano viackrát zdôrazňuje, že raz prijatá zodpovednosť sa musí dodržať a každý musí niesť za svoje rozhodnutia dôsledky. Rovnako aj Lojzo, ktorý zdôrazňuje i láskavý prístup k deťom: *Brali ma ako otca. Otca a kamaráta. A v živote som ich neudrel, ani tie MOJE, ani tie staršie. Lebo slovom to ide lepšie než s bitkou.*

Proces rozširovania zneuznania

Pomyselným zrkadlom, z ktorého rozprávači čerpali potvrdenie pozitívneho hodnotenia, neboli zamestnávateľia či učitelia, ale rodina. Najbližší príbuzní pôsobili ako dôležití partneri udržiavania a zvyšovania osobného významu a vzdorovania zbezvýznamňovaniu v situáciách, keď vo sfére ekonomického výkonu zažívali zneuznanie. Rodina však rovnako účinne môže fungovať ako *priestor a činiteľ poníženia a zbavovania významu*. Prelínanie či prekryvanie prejavov lásky a zabezpečovacieho výkonu ako zdrojov uznania môže tu byť osobitne rizikové.

Viaceri rozprávači seniorskej, ale aj strednej generácie spomínali, že ako deti sa museli plne podriaďovať potrebám rodičov a ich školské povinnosti boli odsúvané nabok ako menej významné alebo bezvýznamné. Väčšinou o tom hovorili zmierlivo ako o nutnom pravidle niekdajšieho zápasu s nedostatkom. Alkoholizmus a násilie partnera či rodiča však všetci prežívali ako zneuznanie. Podrobne o tom rozprával Tibor²⁵, Hilda a Svetlana. Ako zneuznanie je precíťovaná aj žiarlivosť a s ňou súvisiace partnerovo podozrievanie a nedôvera. Lydka opakovane hovorí, že žiarlivosť manžela ju ničí ešte viac ako nedostatok peňazí.

Júlia citlivo prežíva aj jemnejšie ale ťaživé spôsoby zbezvýznamňovania. Hovorí že manžel Ondrej dlhé roky uprednostňoval svoju rodinu (matku a sestru), *uprednostňoval svoju robotu a jeho deti boli naboku, a i ja som bola... takže nebolo to až také najšťastnejšie, ale aspoň jedno, že aspoň nepil*. Júlia trpí ochorením kĺbov a pre neochotu príbuzných postarať sa na čas o deti nechodila na predpísané pravidelné liečenia: *Zavolala som svokru prísť k deťom, oni musia pomáhať svojej dievke. Naša mama zase: Tak mne treba robiť doma. Jemu treba bolo robiť na družstve... Nemal mi kto prísť, moje papiere končili v koši, no a ja som skončila 30-ročná skoro na vozíčku.*

Júliu trápi aj zmenený vzťah s mladším bratom. V detstve ho opatrovala (uvádza farbisté príklady a dôkazy láskyplnej starostlivosti oňho). Brat zostal bývať v rodičovskom dome a úspešne podniká. Júlii sa zdá, že už nie je doma

²⁴ Lojzov nevlastný syn Ján: *Zobral si nás otec. Cudzí. Bolo nás päť cudzích detí, zobral si nás na výchovu. Snažil sa nás vychovávať dobre. Myslím, že sa mu to sčasti, NO, z väčšej časti PODARILO.*

²⁵ Píťie Tiborovho otca viedla k reťazeniu vzťahových, zdravotných a materiálnych problémov rodiny. Matka z nich nemohla uniknúť ani rozvodom, pretože ten by vo vidieckom spoločenstve zneuznanie len dovíšil: *Vieš, akí boli starí rodičia na dedine: S mužom po dobrom i po zlom. Pán Boh si to praje a kam by išla. Nikto by ju neprijal.*

vítaná (už nemám od domu ani kľúčik) a rodičia aj brat ju pokladajú za menejcennú a uznávajú len brata milionára. Pri rozprávaní o tom plače. Obáva sa, že by sa raz láska a vzájomná podpora mohla vytratiť aj medzi jej dcérami. Júlia sa ich snaží viesť k tomu, aby držali spolu a v budúcnosti ich nerozdelilo prípadné nerovné spoločenské postavenie:

... každé ráno im pripomínam, už to poznajú ako Desatoro, aby sa navzájom milovali, aby sa mali rady, aj keď sa raz vydajú, aby sa navštevovali a aby sa mali navzájom rady, ony, ale aj ich deti (s plačom). Aby si NIKDY nezávideli, no (plač). Že keď trebárs jedna bude mať viac, lebo môže sa vydať jedna za lepšieho boháča, druhá za menšieho, hej? Žeby si, keď ty máš viac? Budeš mať viac? DAJ tej druhej, chudobnejšej (s plačom). U nás to tak neni, a preto ja nechcem, aby to bolo tak v ich rodinách.

Významový prepad a poníženie, ktoré prežíva Júlia v rodine, má rôzne podoby, no spoločný princíp. Je ním nesplnené očakávanie pretrvávania reciprocity, ktorou sa v jej očiach prejavuje a potvrdzuje vzájomná náklonnosť či láska.

Príklady uvádzané rozprávačmi naznačujú, že ak sa z rodinného života vytrácajú recipročné prejavy symbolického či materiálneho uznania, stáva sa spolupôvodcom postupujúceho zbežývnamňovania. Najvýraznejší príklad tohto postupu možno nájsť v rodine Anny a Miroslava.

Miroslav je už viac rokov nezamestnaný. Je vyučený murár, v podniku špecializujúcom sa na športové stavby pracoval až do jeho zrušenia začiatkom 90. rokov. Hľadanie práce mu skomplikovali zdravotné obmedzenia. Na stavbách už robiť nemôže pre problémy s chrbticou²⁶ a epileptické záchvaty. Nechodí ani na brigády. Podľa krstnej mamy Anny Miroslav pije a občas prepije aj dávky, ktoré dostáva. O otcovom pití sa zmienila aj dcéra Anka. Podľa nej otec kedysi veľa pracoval na dome, v záhrade, ale teraz už nie. Záhrada, na ktorú sa výskumníčka pýtala ako na možný zdroj naturálnych príjmov, je podľa Miroslava *taká biedna*. Miroslav dodáva: *Je na ženu všetko, to je nie ja, to ako žena je dedička. Ja ako kôň som robil, no na mňa nie je ani dom, ani nič. To je na ženu.*

Z Miroslavových slov cítiť krivdu, že jeho niekdajšia práca na prestavbe domu Anniných rodičov nie je premietnutá do vlastníckych práv. No môžeme ich čítať ako zdôvodnenie jeho pasivity a neochoty kompenzovať nízky príjem domácnosti prácou okolo domu a v záhrade.

²⁶ Miroslav výskumníčku podrobne informoval o svojich chorobách a úrazoch. Vážne zranenie chrbtice (*operovali ma až v Banskej Bystrici*) sa Miroslavovi nestalo v práci, ale narazil do steny domu, keď mu na bicykli zlyhali brzdy. Smial sa, keď o tom hovoril.

Miroslavovi a Annini rodičia už nežijú a Anna na rozdiel od iných nemôže očakávať pomoc v rodine. Nemá ani vedľajšie príjmy, podľa krstnej mamy nezdedila matkine zručnosti. Pred narodením detí pracovala v bavlnárskych závodoch, po skončení rodičovskej dovolenky s tretím synom sa zamestnala ako upratovačka v malej firme. Keď manžel prestal pracovať a bolo nutné vybavovať sociálnu dávku, starosť o to pre jeho „neproduktívny vzdor“ bola na Anniných pleciach: *A teraz tie nešťastné podpory, keď musí človek po tých úradoch toľko behať. To sú také najhoršie, to takô potvrdenie, takô potvrdenie, no a teraz už neviem, čo s robotou. Už asi aj ja pôjdem (plač).*

Anna naráža na to, že firma, v ktorej pracovala desať rokov, prepúšťa a aj ona príde o prácu. Dcéra Anka, ktorá končí učebný odbor a pre dobré známky mala pokračovať v maturitnom štúdiu, sa preto rozhodla namiesto štúdia nastúpiť do práce. Kým Anka o svojom rozhodnutí hovorí pokojne, mama sa o tom zmieňuje s plačom. Ku koncu rozhovoru už neprestáva plakať. Dcérina maturita je jej *nesplnený sen jeden, ktorý som mala, lebo naozaj sa neučila zle. Aj teraz mali minulý týždeň také, no, prax, každý jej vravel: Hanka, prečo nejdeš, veď sa dobre učíš (plače), no nechce im povedať prečo, len že z rodinných dôvodov. To je jeden nesplnený sen (veľmi plače).*

Anna môže plakať aj preto, že cíti spoluzodpovednosť a zahanbenie. Pre zbežvýznamnenie v role živateľov a opatrovateľov Anke zmarili lepšiu budúcnosť.

Príkladom postupnosti zbežvýznamňovania v Anninej rodine nechceme naznačiť, že chýbajúca spolupráca a spoločné produktívne účinkovanie členov rodiny pri zaobstarávaní zdrojov živobytia je jediným dôvodom, pre ktorý jednotlivci v situácii spochybnenia či nemožnosti výkonu vo svete platenej práce strácajú schopnosť vzdorovať negatívnemu sebahodnoteniu a napredovaniu procesu zbežvýznamňovania. Ďalším hýbateľom tohto procesu je, povedané s Axelom Honnethom, nedostatok uznania v právnej sfére. Komplikácie spôsobené neuznaním právneho nároku spomínajú viacerí (Júlia, Peter, Svetlana). Už uvádzaný prípad Ivana je príkladom, keď nedostatočné fungovanie právnej ochrany spustilo sériu existenčných problémov. Po tom, čo ani súdy nedokázali zabrániť miestnemu „podnikateľovi“, aby zbavil bývania rodiny obývajúce družstevnú štvorbytovku, tento „zariadil“ aj prepustenie vzdorujúceho Ivana (jeho rodina z bytovky nechcela odísť) z dopravného podniku na základe podozrení, *že som vraj kradol naftu a že deti som bral do školy (autobusom). A to som robil sám, pre štvorčlennú rodinu, platili sme aj pôžičku stavebnú, aj byt, ach, vtedy to bolo najhoršie obdobie.*

Ivanovu štvorčlennú rodinu, ktorá tak stratila jediný príjem a pritom splácala viacero pôžičiek, prichýlili manželkine rodičia. V čase výskumu žili u nich na vidieku v jednej izbe. Pracovné príležitosti na okolí nie sú a Ivan pracoval len brigádnicke, lebo dochádzka za prácou je komplikovaná.

Diskusia a záver

V štúdií sme predstavili výsledky skúmania životnej situácie na Slovensku v 90. rokoch z pohľadu, ktorý bol u nás v danom období skôr menšinový: z pohľadu záujmu o sebaúctu a sebahodnotenie ľudí, ktorým vtedajšie ekonomické ťažkosti spôsobili prepád životnej úrovne a ohrozenie existenčných istôt. K tomuto pohľadu nás inšpirovala štúdia Dilbar Alievy o zbežvýznamňovaní (1994), ktorá bola u nás v danom čase jednou z mála alternatív dominantnej tranzitologickej paradigme.

V našom skúmaní, ktorého jednotlivé zistenia sme tu z priestorových dôvodov mohli ilustrovať len vo veľmi obmedzenom rozsahu, sme pracovali so životopisnými rozprávami získanými v projekte *Sociálna história chudoby na Slovensku (1995 – 1997)* a archivovanými v Sociologickom ústave SAV. Ich rozprávačmi boli ľudia patriaci k trom generáciám rodín, ktoré sa živili fyzickou prácou a za komunistického režimu nezaznamenali výraznejší vzdelanostný či kvalifikačný vzostup. V čase výskumu bol ich život zasiahnutý krízou slovenskej ekonomiky. Jej podobu sme stručne načrtli v druhej časti štúdie.

Naše skúmanie vychádzalo z teoretického rámca, ktorý sme počas analýzy životopisných rozprávání postupne rozvíjali a modifikovali. Jeho hlavnou osou bol Alievou predstavený procesuálny prístup k chápaniu významu seba ako dynamického javu, ktorého posilnenie, udržanie alebo deštrukcia je sčasti v rukách významných druhých a sčasti závisí od možností naplňať životnú rolu, ktorá je v pluralite našich životných rol kľúčová, teda podľa predpokladu od našej pracovnej či zamestnaneckej roly. Tento prístup predpokladá, že strata pracovnej roly, jej verejného ocenenia a zmenšenia finančných zdrojov s ňou spojených, postupne vedie k zoslabovaniu pozitívneho sebahodnotenia aj v ďalších životných oblastiach.

Predpokladom, ktorý spája autorkinu perspektívu s perspektívami ďalších predstaviteľov pragmatickej a interakcionistickej tradície (James, Cooley, Mead, Goffman, Gecas, Schwalbe a ďalší), na ktoré tiež nadväzujeme, je dôležitosť *významných druhých* pre sebahodnotenie jednotlivca. Interakcie a hodnotenia od druhých, ktoré nám pomáhajú zachovať si tvár alebo prispievajú k jej zneucteniu, sme tu chápali ako vonkajší zdroj sebaúcty. V zhode s analytickým rozlíšením Gecasa a Schwalbeho (1983) sme za jej vnútorný zdroj pokladali reflexiu zážitkov vlastnej pôsobnosti, vlastného určovania cieľov a spôsobov konania. Ukázali sme, že v takomto vymedzení vnútorného zdroja sebaúcty sa stretávajú autori, ktorí nadväzujú na pragmatistickú a marxovskú koncepciu autentického sebauskutočňovania človeka (Gecas, Honneth), s autormi vychádzajúcimi z chápania ľudskej dôstojnosti ako slobodného sebaurčovania (Nussbaum).

Tieto perspektívy nás viedli k súbežnému sledovaniu, ako sú v životopisných rozprávaniach tematizované vonkajšie a vnútorné zdroje sebaúcty a k pozornejšej analýze charakteru činností, ktoré opisovali rozprávači. Nevšímali sme si len ich miesto či sféru a právnu formu či ekonomický prínos, ale aj, a najmä, to, či o ich cieľ, prostriedky a spôsob ich vykonávania určovali sami konajúci alebo boli odcudzené ich vôli. Na základe podnetov zo samotných rozprávání sme teoreticko-analytický rámec doplnili o perspektívu Axela Honnetha, podľa ktorej pre slobodné sebauskutočňovanie potrebujeme uznanie v troch sférach či aspektoch nášho života – uznanie ekonomické, uznanie právom a uznanie láskou a starostlivosťou v žitom svete.

Našu analýzu viedli dve rámcové hypotézy inšpirované štúdiou Alievy. Jedna nasledovala jej predpoklad, že *zamestnanie, ekonomická činnosť* je najdôležitejším zdrojom sebahodnotenia a jadrom osobnej identity, a to jednak pre jej oceňovanie významnými druhými a tiež pre jej vyzdvihovanie desaťročia vládnucim naratívom. Túto hypotézu sme doplnili o moment autonómnosti či slobody určovania vykonávaných činností ako dôležitej podmienky prežívania sebaúcty. Druhá hypotéza sa týkala postupného rozširovania zbežvýznamňovania v dôsledku nedostatku finančných zdrojov a následných obmedzení v ďalších oblastiach života. Očakávali sme, že potreba ochraňovať vlastnú sebaúctu a tiež česť svojich blízkych rozprávačov povedie k tomu, že budú približovať najmä to, ako vzdorujú prepadu ekonomického postavenia a pokúšajú sa zachovať niekdajší (žiaduci) spôsob či štýl života.

Práca ako zdroj pozitívneho hodnotenia

Preskúmanie hypotézy o zamestnaní a platenej práci ako o najdôležitejšom zdroji pozitívneho sebahodnotenia teda vyžadovalo osobitne preskúmať tri predpoklady. Po prvé, či a, v akom zmysle zamestnanie vystupuje v rozprávaniach ako „atribút“ jednotlivca, ktorý vyvoláva úctu druhých. Po druhé, či a ako je platená práca prežívaná ako sebauskutočňovanie a po tretie, či a ako v oceňovaní pracovných výkonov môžeme nájsť podporu Lyotardovej hypotéze, ktorú Alieva vo svojej štúdií preberá. Podľa tohto predpokladu veľké naratívy, k akým patril aj naratív o historickej úlohe robotníckej triedy a jej budovateľských zásluhách, napríklad pri priemyselňovaní Slovenska po druhej svetovej vojne, fungujú ako referenčné rámce, ktoré zvýznamňujú život jednotlivcov a legitimizujú ich partikulárne snaženia.

Zhrnutie zistení začneme od posledného predpokladu. Väčšina rozprávačov analyzovaných rozprávání vykonávala robotnícke profesie, často fyzicky veľmi náročné. Podľa tohto kritéria patrili do spoločenskej triedy, ktorú niekdajšia vládnuca ideológia označovala za hybnú silu pokroku a pri spravovaní spoločnosti sa odvolávala na jej záujmy. Pre tento predpoklad sme v analyzovaných rozprávaniach nenašli podporu. Vo svetle toho, ako rozprávači približovali

oblasti života a situácie, z ktorých čerpali sebaúctu, sa táto hypotéza javí ako pomerne knižná. V analyzovaných rozprávaniach sme nenašli stopy, že by významní druhí hodnotili prácu rozprávačov z perspektívy štátom presadzovanej ideológie, ich jazyk neobsahoval jej termíny a zvraty. V rozprávaniach tiež chýbali náznaky, že by rozpad tohto legitimačného rámca nejako zasiahol ich sebachápanie.

Taktiež len okrajovo sme nachádzali podporu pre teoretické očakávanie, že platenú prácu ľudia prežívajú ako hlavný priestor sebauskutočňovania. Existenčná dôležitosť platenej práce neznamenalala, že jej samotné vykonávanie bolo vnímané ako základ osobného významu. Rozprávači a ich blízki nemohli určovať spôsob a tempo vykonávanej práce, rovnako ako nemohli určovať jej ciele, použité prostriedky a rozhodovať o jej výsledkoch. Ich platenú prácu možno charakterizovať skôr ako *odcudzenú*. Tí, ktorí sami riadia vykonávanú prácu, boli výnimkou. Ani Stano, ktorý vyzdvihoval svoje zručnosti, vďaka ktorým sa dokáže postarať o seba „za každého režimu“, ich neoceňoval pre sebarealizačné zážitky, ale pre ich *inštrumentálny prínos a uschopnenie v nezávislosti*.

To však neznamená, že samotní rozprávači a ich významní druhí neoceňovali rôzne stránky pracovného výkonu. Vyzdvihovali dôslednosť a bezchybnosť práce a disciplinovanosť. Viacerí chválili seba či blízkych zato, že *vydržali* vo veľmi ťažkej práci a *znášali* niekedy zdraviu škodlivé podmienky. Nie sebaurčovanie, ale zvládanie *určených* aspektov pracovného výkonu bolo teda predmetom pozitívneho hodnotenia. Takéto niekdajšie zásluhy disciplíny, vytrvalosti a zvládania sa v rozprávaniach osobitne zdôrazňujú, ak ide o nezamestnaného člena rodiny, ktorý je (podľa seba a jeho blízkych) vystavený nespravodlivej a ponížujúcej nutnosti preukazovať na úrade práce záujem pracovať.

Rozprávači nenaznačovali prežívanie odcudzenia či nedostatočného zmyslu vykonávanej platenej práce. Z opisu rozhodovania sa pre štúdium, remeslo a nástup do zamestnania bolo zrejmé, že od platenej práce *neočakávali osobné naplnenie* alebo možnosť svoju pracovnú činnosť nejako určovať, rozhodovať o spôsobe jej vykonávania. Práca a príjem z nej boli pre nich zásadne dôležité pre získanie väčšej *autonómnosti* mimopracovného život. Hodnota platenej práce teda nespočívala v nej samej, ale v jej prínose pre schopnosť jednotlivca žiť samostatne a zabezpečiť rodinu. Táto schopnosť, schopnosť zároveň ekonomická a morálna, sa javili ako dôležitý zdroj významu a sebaúcty jednotlivcov.

Rodina ako priestor a zdroj sebahodnotenia a vzdoru

Ak sa môžeme pozerať na výkon ťažkej práce v zamestnaní, ktoré dáva len nepatrný priestor na sebarealizáciu, súčasne ako na ekonomický aj morálny jav,

takýto dvojitý pohľad je určite namieste pri čítaní rozprávání o práci v mimopracovnom čase a vo sfére domácnosti. Naše zistenia sú v tom veľmi blízke jednému z hlavných poučení získaných z etnografického skúmania postsocialistickej reality, ktoré zdôrazňujú Michael Burawoy a Katherine Verdery v práci *Neistá tranzícia* (1999: 14), a to, že neexistuje nič také ako čistá ekonomika, ale je len politická a kultúrna ekonomika. Takýto dvojpohľad si priam pýta skúmanie domáceho hospodárenia rodín, ktoré je súčasne sledom sebazáchovných hospodárskych výkonov a sledom prejavov lásky, starostlivosti a vyjadrovania uznania. Tie isté činnosti, napríklad šitie oblečenia pre členov rodiny, pletenie svetrov, práca na záhumienku či v záhrade v záujme lacnejšieho, no výdatného stravovania rodiny, je súčasne vyjadrením starostlivosti o blízkych a plnením morálnych záväzkov, ako aj aktivitou, ktorú môžeme posudzovať podľa kritérií ekonomickej sféry.

Pre všetkých rozprávačov bola platená práca dôležitá ako *nástroj* zabezpečovania rodiny. *Sebestačnosť* a *nesenie zodpovednosti za seba a blízkych* vystupujú ako norma a princíp. Muži aj ženy tieto princípy opakovane vyzdvihujú ako meradlo hodnotenia svojho významu a významu druhých. Zníženie príjmov v dôsledku straty práce alebo pre pokles ich reálnej hodnoty v dôsledku inflácie narúšalo ich *spôsobilosť plniť túto morálnu úlohu*. Zoslabenie tejto spôsobilosti mohlo negatívne zasiahnuť ich sebaúctu a vyvolať úsilie vzdorovať zbezvýznamňovaniu.

Analyzované životopisné rozprávania predstavujú mimopracovný čas ako naplnený rôznorodými pracovnými činnosťami. Z veľkej časti išlo o neplatenú domácu prácu, ktorú vykonávali muži, ženy a často aj deti, prácu, ktorá prispievala k zaisteniu existenčných potrieb rodiny. Tieto zabezpečovacie činnosti, ak boli vykonávané *vo vlastnej domácnosti*, teda autonómne, boli pre mnohých rozprávačov a ich blízkych zdrojom pozitívneho osobného významu, a to aj v situácii prežívaných existenčných ťažkostí. Videli sme, že práve vykonávanie rôznych domácich prác, starostlivosť o deti a členov rodiny, organizovanie domácnosti a hospodárenie s jej zdrojmi bolo priestorom uplatňovania vlastných schopností a prežívania vlastnej pôsobnosti a zdatnosti v staraní sa o rodinu.

Z rozprávání je zrejmé, že práca v domácej sfére umožňovala mnohým rozprávačom *prežívať vlastnú pôsobnosť a autonómne konanie* vo výraznejšej miere ako ich terajšia či niekdajšia práca v platenom zamestnaní. Toto prežívanie bolo posilňované aj kultúrnym aspektom práce ako morálneho záväzku starostlivosti o najbližších.

Rozšírenie chápania práce a pôsobnosti aj *na oblasť neplatennej domácej práce* a ďalších neformálne vykonávaných činností sa ukázalo ako dôležité pre porozumenie zdrojom sebaúcty a možnostiam vzdorovania zbezvýznamňovaniu po strate zamestnania. Z takto rozšírenej perspektívy možno povedať,

že naše skúmanie prinieslo podporu hypotéze o skúsenosti *autonómneho určovania* činnosti a zážitkoch vlastnej pôsobnosti ako kľúčovej pre pozitívne sebahodnotenie, teda hypotéze, ktorú sme odvodili z koncepcie Dilbar Aliev a upravili v zmysle Gecasovho a Schwalbeho dôrazu na sebaurčovanie ako základnú črtu neodcudzenej práce.

Rodinná sféra a žitý svet vystupuje v analyzovaných rozprávaniach ako priestor, v ktorom sa účastníkom výskumu a ich blízkym dostávalo najviac uznania a potvrdzovania pozitívneho sebahodnotenia. Základ sebaúcty bol zjavne zasadený tu, a nie v oblasti plateného zamestnania. Sebaúctu čerpali jednak z uznania od členov rodiny, ktorí sa javia ako najvýznamnejší druhí, a zo zážitkov zvládania celého spektra svojpomocných činností a starostlivosti o blízkych. Uznanie od členov rodiny bolo teda úzko spojené s oceňovaním aktivít, v ktorých zažívali vlastnú pôsobnosť. Zriedkavejšie, ale dostatočne dokumentovateľné bolo oceňovanie výchovných postupov (výchova slovom, nenadávanie), teda istej jemnosti a láskavosti prístupu k členom rodiny.

Vzájomné *uznanie*, ktoré si členovia rodiny a blízki ľudia poskytujú na základe náklonnosti, ako aj výkonov starostlivosti a zabezpečovania, podporuje Honnethovu tézu o láske starostlivosti ako o samostatnom zdroji uznania a podmienkou sebaaktualizácie. Analýza rozprávání však naznačuje, že môže slúžiť aj ako *kompenzácia* obmedzených zážitkov slobodnej pôsobnosti vo svete platenej práce. Vzhľadom na chýbajúce očakávanie sebarealizácie v práci sa môžeme domnievať, že rodina a blízki príbuzní predstavovali pre nich najdôležitejších významných druhých a najdôležitejšiu platformu pre pôsobnosť a sebaurčovanie.

Vzdorovanie alebo adaptácia?

K analýze životopisných rozprávání sme pristupovali s očakávaním, že ich rozprávači budú približovať ich nové skúsenosti existenčnej neistoty a opisovať spôsoby svojho vzdorovania zbezvýznamňovaniu. Ukázalo sa však, že rôznorodé aktuálne vykonávané úsporné či kompenzačné činnosti nie sú novou súčasťou ich každodenného života. Naopak, staršia a stredná generácia ich praktizovala aj v prednovembrovom režime. A aj vtedy, tak ako v čase výskumu, boli dôležitou súčasťou starostlivosti o zabezpečenie rodiny. Tak ako platená práca boli aj domáce a samozásobiteľské práce ekonomickou nutnosťou a súčasne morálnym záväzkom k blízkym a v oboch dimenziách boli aj zdrojom uznania.

Súčinnosť a príčinnosť členov rodiny pri obstarávaní živobytia je dôležitým zdrojom udržiavania sebaúcty a *vzdorovania* zbezvýznamňovaniu. Pozitívny morálny význam má aj samotné vzdorovanie – nevzdávanie sa. Na druhej strane v analyzovaných rozprávaniach sa rozdiel medzi fázou vzdorovania a fázou prispôsobenia sa životným obmedzeniam ukazuje ako

nejasný. Zdá sa, že rodiny zapojené do výskumu sú dávnejšie v adaptačnej fáze a ich každodenný život sa už prispôbil nutnosti zvládať život s nedostačujúcim príjmom. To naznačuje aj Alieva, podľa ktorej sa osvedčené *kompensačné praktiky* a riešenia existenčných problémov ustávajú v záverečnej fáze adaptačného procesu, keď jednotlivec získava naspäť svoju osobnostnú integritu „aj za cenu prispôsobenia na nový, pôvodne nechcený statusový význam“ (s. 213). Dá sa ukázať, že rodiny fakticky pokračujú v podporných činnostiach, ktoré sa osvedčili v minulosti, a že reciprocita svojpomocných prác a starostlivosti je generačne preverenou stratégiou vzdorovania zbezvýznamňovaniu.

Akcelerovanie zbezvýznamňovania

Naše zistenia ukazujú produktivnosť Honnethovej koncepcie troch relatívne samostatných sfér uznania: sféry ekonomickej, sféry právnej a sféry rodiny a žitého sveta. Rodina vystupuje ako autonómny priestor získavania a posilňovania pozitívne sebahodnotenia vďaka láske a starostlivosti ostatných členov a vďaka reflexii vlastnej príčinnosti a dodržiavania morálnych záväzkov k blízkym. V časti rozprávania *uznanie* získavané v rodinnom živote vyvažovalo jeho nedostatok v ekonomickej či právnej sfére a pôsobilo ako hrádza prenikania zbezvýznamňovania do ďalších oblastí života.

K rozširovaniu a prehľbovaniu zbezvýznamňovania dochádzalo tam, kde slabla alebo chýbala vzájomná starostlivosť a pozornosť k potrebám a záujmom blízkych. Ako ukazuje rozprávanie členov Anninej rodiny, ekonomicke zbezvýznamnenie rodičov postupne zasiahlo a obmedzilo životné možnosti ich detí. Neochota príbuzných pomôcť Júlii so starostlivosťou o deti viedla k zhoršeniu jej zdravotného stavu a hrubé pomeriavanie významu členov rodiny podľa kritérií ekonomickeho výkonu posilňovali jej prežívanie osobného zbezvýznamnenia.

Ukázali sme, že nedostatok lásky a pozornosti v rodine či od priateľov nie je jediným urýchľovačom zbezvýznamňovania. Významnú úlohu, zreteľnú aj v našich rozprávaniach, zohráva sféra uznania právom. Rozprávania rovnako ako dobová legislatíva a štatistiky miezd dokumentujú, že nedostatočná právna ochrana prispievala k zoslabovaniu ekonomickeho uznania manuálnej práce, k diskriminácii starších pracovníkov pri uchádzaní sa o prácu ako aj k ohrozovaniu práva na bývanie.

Rozprávania poskytovali príklady prežívania poníženia zoči-voči právnemu poriadku, teda toho, ako medzery v právnych predpisoch alebo ich nastavenie uberali ľuďom schopnosť chrániť ekonomicke bezpečie svojej rodiny či pocit dôstojnosti pri odkázaní na sociálnu podporu. Videli sme, že nedostatočné fungovanie právnej ochrany viedlo k prehľbovaniu, ba násobeniu existenčných problémov (Ivan) a prežívanie poníženia či zbezvýznamnenia ako občana.

Naše zistenia o vplyve troch sfér uznania na možnosti ubrániť si sebaúctu môžeme stručne zhrnúť takto: ak jednotlivec pociťuje, že jeho blízkym na ňom záleží, ak v rodine nachádza podporu a uznanie a ak má možnosť zažívať sám seba ako autonómneho aktéra, potom sa strata platenej práce a zhoršenie finančnej situácie nemusí automaticky spúšťať proces zbežvýznamňovania v ostatných sférach života. Neprítomnosť spolupráce v rodine a rovnako aj zlyhávajúci systém ochrany individuálnych práv však môžu akcelerovať proces prežívania zbežvýznamňovania a viesť k ničeniu sebaúcty a dôstojnosti jednotlivcov.

Individualizácia zápasu

Na Slovensku sme v prvej polovici 90. rokov nezaznamenali kolektívny odpor voči zhoršovaniu životných podmienok. To by bolo možné vysvetľovať aj „adaptačným“ fatalizmom, ktorý spomína Alieva, o ktorom by sme mohli uvažovať ako o črte slovenskej kultúry. Videli sme, že rozprávači sa vyjadrovali kriticky o inštitúciách (úradu práce) či zamestnávateľoch, no nenaznačovali, že poznajú cestu k náprave či možnosť jej hlasnejšieho kolektívneho požadovania. Videli sme ale, že fatalizmus ako prijatie „osudu“ neznamená životnú pasivitu. Dennodennou starosťou rozprávačov bolo ako z mála zabezpečiť deti a domácnosť. Zmieriť sa s osudom pre nich znamenalo len pokračovať v tejto urputnej snahe.

V analyzovaných rozprávaniach nie sú zmienky o *kolektívnych riešeniach* či ich potrebe, ktoré Alieva považovala za reálnu obranu pred zbežvýznamňovaním ľudského života. Nespomínajú sa kolektívni aktéri, ako sú odborové organizácie či politické strany. Individualizovanie ťažkostí a zodpovednosti však nie je bez významu. Podľa autorov ako Ulrich Beck (2001) či Zygmunt Bauman (2008), masové zmierenie sa a prispôbenie (nútenej) individualizácii riešenia životných problémov má významné (negatívne) spoločenské a politické dôsledky.

Étos individuálnej zodpovednosti, starostlivosti a práce pre rodinu však boli súčasťou každodenného života aj v predchádzajúcich desaťročiach. To naznačuje, že individualizácia zodpovednosti za ekonomické bezpečie rodiny nie je na Slovensku novým javom legitimovaným ideológiou spoločenskej a ekonomickej transformácie. Jeho základom môže byť ešte nezabudnutý étos roľníckeho života vyžadujúci tvrdú prácu a snahu o sebestačnosť. Táto tradícia a chýbajúca pozitívna skúsenosť kolektívnej sebaobrany môže byť súčasťou objasnenia toho, že sa na Slovensku v náročnom období spoločenských a ekonomických premien, ktoré otriasali dôstojnosťou mnohých, neobjavili výraznejšie kolektívne protesty. Táto úvaha si však vyžaduje dôkladnejšie preskúmanie, ako sme mohli vykonať v tejto štúdií.

Zuzana Kusá pracuje ako samostatná vedecká pracovníčka v Sociologickom ústave SAV. Zaoberá sa otázkami sociálnej súdržnosti a možnosťami ich skúmania a tiež kvalitatívnou metodológiou.

Simona Konečná je doktorandkou v Sociologickom ústave SAV. Jej dizertačný výskum Morálne hodnoty v rodinných rozprávaniach o strate sociálneho statusu sa opiera o archivované životopisné rozprávania.

Dominika Orišková je doktorandkou v Sociologickom ústave SAV. V dizertácii skúma zmeny v predstavách o slušnom živote metodológiou životopisných rozprávání.

LITERATÚRA

- ALIJEVOVÁ, D., 1994: Zbežvýznamňovanie ľudského života ako generačný problém. Sociológia 26 (3): 207-216.
- ALIJEVOVÁ, D., 1986: Súčasná americká sociológia. Bratislava: Pravda.
- BAUMAN, Z., 2008: Tekuté časy. Život ve věku nejistoty. Praha: Academia.
- BALÁŽ, V. – KLUVÁNKOVÁ-ORAVSKÁ, T. – ZAJAC, Š., 2007: Inštitúcie a ekonomická transformácia. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- BECK, U. – BECK-GERNSHEIM, E., 2001: Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London: Sage Publications.
- BERDAHL, D. – BUNZL, M. et al 2000: Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Ann Arbor: University Michigan Press.
- BERDAHL, D., 1999a: "(N)Ostalgie" for the present: Memory, longing, and East German things. Ethnos, 64 (2): 192 – 211. DOI:10.1080/00141844.1999.998159
- BERDAHL, D., 1999b: Where the world ended: re-unification and identity in the German Borderland. Berkeley: University of California Press.
- BÍLEK, J. 2021: Mezinárodní vazby a volební manipulace v soutěživých autoritářstvích. In Sociológia – Slovak Sociological Review, vol. 53, No. 1, pp. 5-25. <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.1.1>
- BLATNÝ, M., 2001: Sebepojetí v osobnostním kontextu. Brno: Psychologický ústav AV ČR a vydavatelství Masarykovy univerzity. 103 s.
- BRECKNER, R., 1998: The Biographical-Interpretative Method. Principles and Procedures. In Social Strategies in Risk Societies. SOSTRIS Working Paper 2, Centre for Biography in Social Policy, Sociology Department University of East London, 91 – 104.

- BUČEK, J., 2015: Municipal Property During the Post-socialist Transition in Slovakia. In Buček, J., Ryder, A. eds. *Governance in Transition*, Dordrecht: Springer: 275-307, ISBN 978-94-007-5502-4.
- BUČEK, J. – MALÍKOVÁ, L. 1997: Mayors in Slovakia. *Sociológia – Slovak Sociological Review* 29 (6): 707-722.
- BURAWOY, M. – VERDERY, K. (eds.), 1999: *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. New York: Rowman and Littlefield.
- BÚTOROVÁ, Z. – GYÁRFAŠOVÁ, O., 2010: Občianska participácia: trendy, súvislosti. *Problémy. Sociológia – Slovak Sociological Review* 42 (5): 447-491.
- BÚZIK, B., 2019: Práca ako hodnota – rozdiely v preferenciách jednotlivých aspektov práce a zamestnania. In Rabušic, L., Kusá, Z., Manea, Ch. B., Strapcová, K. (eds.): *Odděleně spolu? Česko a Slovensko optikou vývoje hodnot po roce 1991*. L. Rabušic et al. (ed.). Bratislava: Slovart, s. 129 – 150.
- FISCHER-ROSENTHAL, W., 1997: Potíže s identitou: Biografie jako řešení některých (post)moderních dilemat. *Biograf*, 12, 61 odst. <<http://biograf.institut.cz/clanky/clanek.pp?clanek=1201>>
- GECAS, V., 1989: The Social Psychology of Self-Efficacy. *The Annual Review of Sociology* 15 (1): 291-316. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.15.080189>
- GECAS, V. – SCHWALBE, M., L., 1983: Beyond the Looking-Glass Self: Social Structure and Efficacy-Based Self-Esteem. *Social Psychology Quarterly* 46 (2): 77-88.
- GECAS, V., 1982: The Self-Concept. *Annual Review of Sociology* 8(1): 1-33. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.08.080182.000245>
- GERBERY, D., 2020: Odcudzená práca: dedičstvo klasického konceptu a možnosti jeho revitalizácie. *Sociológia – Slovak Sociological Review* 52 (5): 432-451. <https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.5.18>
- GERBERY, D., 2022: Úvod do ekonomickej sociológie. Bratislava: Stimul. Dostupné na https://dspace.uniba.sk/bitstream/handle/123456789/63/Gerbery_978-80-8127-348-3.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- GIDDENS, A., 1992: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- GOFFMAN, E., 1999 (1959): *Všichni hrajeme divadlo*. Praha: Ypsilon. 248 s. ISBN 80-902482-4-1.
- GOFFMAN, E., 2003: *Stigma: Poznámky o způsobech zvládnání narušené identity*. Praha: SLON. 168 s. ISBN 80-86429-21-0.
- GOFFMAN, E., 1961 (1990): *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday.
- HIRNER, A., 1973: Sociálna kontrola a problémy jej empirického výskumu. *Československý výskumný Ústav práce. Štúdie a materiály. Zväzok 19*.

- HONNETH, A., 2004: Přerozdělování jakožto uznání. Odpověď adresována Nancy Fraserové. In A. Honneth, N. Fraserová: Přerozdělování nebo uznání? Praha: Filosofia. Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, s. 143 – 244.
- HONNETH, A., 2018: Právo svobody – nárys demokratické mravnosti. Filosofia. Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR. 616 s.
- HUMPHREY, C., 2002: Culture and society after socialism. Ithaca: Cornell University Press.
- INGLOT, T., 2008: Welfare states in East Central Europe, 1919-2004. Cambridge: Cambridge University Press.
- ISA, 1994: Book of Abstracts ISA Congress 1994 <https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/bielefeld-1994>
- JAMES, W., 1890: The Principles of psychology. Vol. 1. New York: Henry Holt. Cit. podľa LEARY, D., 1990.
- KIKA, M. – KOLLÁR, J., 2020: K niektorým otázkam rozhodovania slovenských domácností. Sociológia – Slovak Sociological Review 52 (4): 354-373. <https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.4.15>
- KOZÁK, M. 2020: The Work Ethic and Social Change in the Czech Republic and Slovakia – A Modernisation Theory Perspective. Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 56, s. 741 – 765. <https://doi.org/10.13060/csr.2020.049>
- KUSÁ, Z., 1997: Sociálna história chudoby na Slovensku – vzory rodinného správania a reprodukcia chudoby. Záverečná správa projektu. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- LEARY, D., E. 1990: William James on the Self and Personality: Clearing the Ground for Subsequent Theorists, Researchers, and Practitioners. In: M. G. Johnson, T. B. Henley (eds): Reflections on The Principles of Psychology: William James after a Century. Hillsdale, NJ: L. Erlbaum Associates. 101-37.
- MARCUS, L., 1995: Autobiography and the Politics of Identity. Current Sociology 43, (2/3), pp. 41-52. <https://doi.org/10.1177/001139295043002006>
- MARX, K., 1977: Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844. In Marx – Engels Vybrané spisy 1. Bratislava: nakladateľstvo Pravda, 47-113.
- MLSAF, 1995: Social policy. Bratislava: Ministry of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic.
- MPSVR SR 1996a: Informácia o vývoji počtu poberateľov dávok sociálnej starostlivosti za december 1995 a rok 1995. Bratislava: MPSVR SR február 1996.
- MPSVR SR, 1996b: Ročný výkaz A. o vykonávaní sociálnoprávnej ochrany detí a mládeže, o dávkach a službách sociálnej starostlivosti pre rodiny s deťmi, B. o poskytovaní sociálnej starostlivosti o občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc za rok 1995. (V/MPSVRSR/9-01)

- MPSVR SR, 1996c: Ročný výkaz A. o vykonávaní sociálnoprávnej ochrany detí a mládeže, o dávkach a službách sociálnej starostlivosti pre rodiny s deťmi, B. o poskytovaní sociálnej starostlivosti o občanov, ktorí potrebujú osobitnú pomoc za rok 1995. (V/MPSVRSR/9-01)
- NUSSBAUM, M., 2016: Introduction. Aspiration and the Capabilities list. *Journal of Human Development and Capabilities* 17 (3): 301-308. <http://dx.doi.org/10.1080/19452829.2016.1200789>
- OST, D., 2019: "Down with 1989!": The Peculiar Right-Wing Backlash against 1968 in Poland. *East European Politics and Societies and Cultures* 33(4): 843-860. <https://doi.org/10.1177/0888325419857141>
- SNOW, D. A. – ANDERSON, L., 1987: Identity Work Among the Homeless: The Verbal Construction and Avowal of Personal Identities. *American Journal of Sociology* 92, (6): 1336-1371. <https://doi.org/10.1086/228668>
- SVOREŇOVÁ, M. – PETRÁŠOVÁ, A., 2005: Social Protection Expenditure and Performance Review. Slovak Republic. Geneva: ILO.
- SZALAI, J., 1995: Power and Poverty. The Social History of Poverty in Central Europe. Budapest: Max Weber Foundation. 203-218.